

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Θ. Β. ΠΑΚΟΥ, Π.Α. ΡΕΠΠΑ

**ΤΟ ΓΕΩΡΓΙΚΟ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ ΣΤΗΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ**

(Μερική επισκόπηση)

Θ.Β. ΠΑΚΟΥ, Π.Α. ΡΕΠΠΑ

ΤΟ ΓΕΩΡΓΙΚΟ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ (Μερική Επισκόπηση)

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον S. Kuznets «μία επανάσταση στη γεωργία — σημαντική αύξηση της παραγωγικότητας κατά εργαζόμενο — αποτελεί προϋπόθεση για τη βιομηχανική επανάσταση σε κάθε μέρος του κόσμου»¹. Τη θέση αυτή τη διατύπωσε συστηματικά για πρώτη ίσως φορά, ο A. Smith² και σήμερα την αποδέχεται ένας μεγάλος αριθμός σύγχρονων οικονομολόγων.

Σε πολύ γενικές γραμμές η διαδικασία της εκβιομηχάνισης στηρίχτηκε στο πλεόνασμα αγαθών και εργασίας που εμφανίστηκε σε μερικές χώρες της Δυτικής Ευρώπης, εξαιτίας της σημαντικότερης αύξησης της παραγωγικότητας στη γεωργία, πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Το πλεόνασμα τούτο αποτέλεσε το κλειδί, την πρωταρχική συσσώρευση για την έναρξη της εκβιομηχάνισης.

Ο κρίσιμος ρόλος της γεωργίας στην εκβιομηχάνιση και στην οικονομική ανάπτυξη διερευνήθηκε συστηματικά, τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο οικονομικής πολιτικής, στη μετεπαναστατική ΕΣΣΔ, μεταξύ 1920-1935³. Η επιλογή της ορθής πολιτικής αναδιοργάνωσης της γεωργίας ώστε να μεγιστοποιηθεί η απόσπαση γεωργικού πλεονάσματος για την υποστήριξη αυτοδύναμης εκβιομηχάνισης ήταν θέμα το οποίο προκάλεσε βαθιές διχογνωμίες και αγεφύρωτες αντιθέσεις. Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο που το τέλος του σημείωσε την κατάρρευση της αποικιοκρατίας και την εμφάνιση μεγάλου αριθμού νέων ανεξάρτητων κρατών-κατά κανόνα υπανάπτυκτων παραδοσιακών κοινωνιών με κύριο τομέα παραγωγής την αγροτική οικονομία-το πρόβλημα της ανάπτυξης πήρε διαστάσεις παγκοσμιότητας. Η προσπάθεια, μαζική αυτή τη φορά, των υπανάπτυκτων χωρών να απαγκιστρωθούν από

1. S. Kuznets (1959), σελ. 59-60.

2. A. Smith (1976).

3. E. Preobrazhensky (1965), M. Dobb (1966), A. Ehrlich (1950, 1960), E.H. Carr (1958), P.A. Baran (1957).

την οικονομική στασιμότητα και να πετύχουν ψηλούς ρυθμούς ανόδου του εθνικού και του κατακεφαλή εισοδήματος έθεσε με οξύτητα το πρόβλημα της εξεύρεσης του αναγκαίου αναπτυξιακού πλεονάσματος. Παράλληλα η συνειδητοποίηση ότι οι νέες χώρες έπρεπε να βασιστούν στις δικές τους, κατά κύριο λόγο, δυνάμεις επανέφερε στην επικαιρότητα τη γεωργία⁴. Σήμερα οι οικονομολόγοι οι οποίοι ασχολούνται με τα προβλήματα της ανάπτυξης, ανεξάρτητα από θεωρητικές και ιδεολογικές ιδιαιτερότητες, αποδέχονται ότι η γεωργία αποτελεί την ουσιαστικότερη πηγή για την προώθηση των συσσωρευτικών διαδικασιών που απολήγουν στην εκβιομηχάνιση. Τούτο ισχύει φυσικά για τις κατεξοχήν αγροτικές υπανάπτυκτες οικονομίες. Εξαιρετικό θεωρητικό και πρακτικό ενδιαφέρον έχει συγκεντρωθεί μετά το 1950 στα προβλήματα οικονομικής πολιτικής, γεωργικής και βιομηχανικής μεγένθυσης και κυρίως στα προβλήματα χρονικής, τομεακής και κλαδικής ιεράρχησης και συντονισμού στα πλαίσια προγραμμάτων οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης⁵. Παράλληλα οι εμπειρικές έρευνες στρέφονται προς τις ποσοτικές πλευρές του ρόλου της γεωργίας: ποσοτικές εκτιμήσεις του όγκου του πραγματικού ή δυνητικού γεωργικού πλεονάσματος, ποσοτικοί έλεγχοι της αποτελεσματικότητας συγκεκριμένων μέτρων πολιτικής αύξησης της γεωργικής παραγωγής κ.λ.⁶.

Η μελέτη αυτή αναφέρεται, όχι βέβαια σε όλες αλλά πάντως στις κυριότερες διαστάσεις του θέματος «γεωργικό πλεόνασμα» οι οποίες έχουν γίνει αντικείμενο επιστημονικής συζήτησης στις τελευταίες δεκαετίες. Ο εννοιολογικός προσδιορισμός του γεωργικού πλεονάσματος, οι διάφορες μορφές με τις οποίες εμφανίζεται και ο ρόλος του στην ανάπτυξη σκιαγραφούνται με μεγάλη συντομία στο πρώτο μέρος. Στο δεύτερο μέρος περιγράφονται, συγκρίνονται και αξιολογούνται διάφοροι τρόποι απόσπασης γεωργικού πλεονάσματος. Οι εναλλακτικές δυνατές επιλογές αξιοποίησης του γεωργικού πλεονάσματος επισκοπούνται στο τρίτο μέρος. Τέλος, το άρθρο κλείνει με ένα παράρτημα όπου γίνονται σύντομες παρουσιάσεις της εκβιομηχάνισης δυό χωρών, της ΕΣΣΔ και της Ιαπωνίας.

A. ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΚΟΥ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ

Το γεωργικό πλεόνασμα μορφολογικά διακρίνεται σε δύο βασικές κατηγορίες: α) πλεόνασμα εργατικού δυναμικού (εργασίας) και β) πλεόνασμα προϊόν-

4. R. Nurkse (1953), W.A. Lewis (1954), J.C.H. Fei and G. Ranis (1964), P.A. Baran (1957), W.F. Owen (1966), M.J. Flanders (1969), L.G. Reynolds (ed) (1975), B.F. Johnston and P. Kilby (1975).

5. R.B. Sutcliffe (1971).

6. M. Dodd (1966), S. Kuznets (1961), B.F. Johnston and Kilby (1975), J.R. Millar (1970, 1974), M. Ellman (1978), Rosovsky (1960), C. Geerts (1963), S. Mudle and K. Ohkawa (1979), G.T. Brown (1978), E.L. Bacha J.H. Lee (1971), W.L. Lin (1973).

των. Η πρώτη μορφή, δηλαδή το πλεόνασμα εργασίας, αναφέρεται στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού το οποίο θα μπορούσε να αποσπαστεί από το γεωργικό τομέα χωρίς να μειωθεί η γεωργική παραγωγή. Το πλεόνασμα προϊόντων, από την άλλη μεριά, είναι αναγκαίο να προσδιοριστεί επακριβέστερα. Ακολουθώντας τον P.J. LLoyd⁷ διακρίνουμε τις εξής τρεις μορφές πλεονάσματος αγροτικών προϊόντων.

1) Τη διαφορά μεταξύ της συνολικής γεωργικής παραγωγής και της κατανάλωσης γεωργικών προϊόντων από τον ίδιο το γεωργικό πληθυσμό. Ό,τι δηλαδή περισεύει μετά την αυτοκατανάλωση του αγροτικού τομέα και είναι διαθέσιμο για ανταλλαγή. Αυτή είναι η πλατύτερη έννοια του πλεονάσματος προϊόντων.

2) Μία δεύτερη μορφή γεωργικού πλεονάσματος συνίσταται στη διαφορά της συνολικής παραγωγής του γεωργικού τομέα και της συνολικής εγχωρίας κατανάλωσης προϊόντων του γεωργικού τομέα. Τούτη η κατηγορία γεωργικού πλεονάσματος θα μπορούσε να οριστεί και ως εξαγωγίμο πλεόνασμα.

3) Η τρίτη, τέλος, μορφή ορίζεται ως η διαφορά μεταξύ γεωργικής παραγωγής και συνολικής κατανάλωσης (αγροτικών και μη προϊόντων) του γεωργικού τομέα. Η κατηγορία αυτή προσδιορίζει την αποταμιευτική ικανότητα του γεωργικού τομέα και κατ' επέκταση τη δυνητική συμβολή στο σχηματισμό παγείου κεφαλαίου. Είναι εμφανές ότι οι περιπτώσεις (2) και (3) δεν διαφοροποιούνται στην ουσία τους από την περίπτωση (1) αλλά συνιστούν μερικότερες έννοιες της. Για αυτό το λόγο δεν θα αποτελέσουν αντικείμενο ξεχωριστής διερεύνησης του ρόλου τους. Στη συνέχεια η ανάλυση θα περιοριστεί στην επισήμανση του ρόλου για εκβιομηχάνιση και ανάπτυξη του πλεονάσματος εργατικού δυναμικού και του πλεονάσματος προϊόντων.

Πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, ότι παρόλο που οι δύο αυτές κατηγορίες πλεονάσματος μπορεί να προσδιοριστούν αναλυτικά, στην πράξη παρουσιάζονται σημαντικά προβλήματα. Στην πραγματικότητα ο προσδιορισμός τους συντελείται μέσω ενός ενιαίου σχήματος πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχει μεταξύ τους ουσιαστική αλληλεξάρτηση. Τούτο σημαίνει ότι μεταβολές στο ένα από τα δύο μεγέθη θα επιφέρει μεταβολές και στο άλλο. Για παράδειγμα αύξηση του αποσπόμενου πλεονάσματος εργατικού δυναμικού μπορεί να συντελέσει στη μείωση του πλεονάσματος προϊόντων.

Το πλεόνασμα εργατικού δυναμικού και το πλεόνασμα προϊόντων αποτέλεσαν την αφετηρία για τη διατύπωση διαφόρων θεωριών και υποδειγμάτων ανάπτυξης. Οι θεωρίες αυτές και η κριτική που τους ασκήθηκε βοήθησαν ουσιαστικά στην κατανόηση του ρόλου της γεωργίας στην διαδικασία εκβιομηχάνισης και οικονομικής ανάπτυξης. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες θεωρίες και τα υποδείγματα εκβιομηχάνισης και

7. P.J. LLoyd (1970), W.H. Nicholls (1963), R.J. Chelliah (1967).

ανάπτυξης χειρίζονται τις δύο αυτές κατηγορίες πλεονάσματος και στα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν.

α) Το **πλεόνασμα εργατικού δυναμικού (εργασίας)**: Δύο είναι τα σημαντικά προβλήματα σε σχέση με το πλεόνασμα εργασίας. Το πρώτο αναφέρεται στην ύπαρξη, το μέγεθος και τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά και το δεύτερο στους τρόπους με τους οποίους συμβάλλει στην εκβιομηχάνιση και ανάπτυξη.

Τα υποδείγματα οικονομικής ανάπτυξης χωρίς καθόλου ή με ελάχιστο εναλλακτικό κόστος στηρίζονται στη θεμελιώδη υπόθεση ότι στις υπανάπτυκτες αγροτικές οικονομίες υπάρχει πλεόνασμα ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού⁸. Το πλεόνασμα αυτό εμφανίζεται με τη μορφή φανεράς ή κρυφής ανεργίας, υποαπασχόλησης και εποχιακής ανεργίας. Σύμφωνα με τις απόψεις του R. Nurkse η ύπαρξη πλεονάσματος εργατικού δυναμικού είναι δυνατό, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, να διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στην έναρξη και συνέχιση μιάς «ανώδυνης διαδικασίας ανάπτυξης»⁹. Στην ουσία του το πρόβλημα των υπανάπτυκτων χωρών συνίσταται στο πως θα μεταφέρουν πλεόνασμα εργασίας από μη παραγωγικές ή λιγότερο παραγωγικές σε περισσότερο παραγωγικές απασχολήσεις ώστε να ξεφύγουν από την στασιμότητα της υπανάπτυξης. Τούτο το πρόβλημα αναλύθηκε διεξοδικά από τον A.W. Lewis¹⁰, ο οποίος ξεκινά από την υπόθεση ότι στον αγροτικό τομέα υπάρχει σημαντικό μη-παραγωγικά απασχολούμενο εργατικό δυναμικό. Από τη θέση αυτή συνάγεται πως το οριακό προϊόν της εργασίας στον αγροτικό τομέα είναι σχεδόν μηδέν. Είναι έτσι δυνατό να μεταφερθεί εργατικό δυναμικό από το γεωργικό στο βιομηχανικό τομέα, γιά να χρησιμοποιηθεί στην εκβιομηχάνιση, χωρίς αυτό να έχει σαν συνέπεια τη μείωση της αγροτικής παραγωγής. Με δεδομένη την οριακή παραγωγικότητα της εργασίας στο γεωργικό τομέα συνάγεται ότι ο μισθός που θα πρέπει να πληρώσει η βιομηχανία γιά να προσελκύσει το πλεόνασμα εργασίας θα κυμαίνεται σε σχετικά χαμηλά επίπεδα. Παρόμοιες συνθήκες συνεπάγονται την απεριόστη προσφορά εργασίας σε χαμηλό και σταθερό κόστος. Το τελευταίο προσδιορίζεται από το ύψος της μέσης γεωργικής κατανάλωσης που ο πλεονάζων αγροτικός πληθυσμός έτσι κι' αλλιώς καταναλώνει. Η δυνατότητα του βιομηχανικού τομέα να χρησιμοποιεί απεριόριστες ποσότητες εργασίας σε χαμηλό και σταθερό κόστος δημιουργεί ευνοϊκές προϋποθέσεις, από τη μεριά της παραγωγής, γιά την πραγματοποίηση υψηλών βιομηχανικών κερδών. Τα τελευταία θα μετατραπούν σε επενδύσεις με συνέπεια αυξανόμενη απορρόφηση του εργατικού πλεονάσματος του γεωργικού τομέα. Αυτή η ανώδυνη αναπτυξιακή διαδικασία συνεχίζεται μέχρι

8. Στις θέσεις αυτές θεμελιώνονται τα δυαδικά υποδείγματα ανάπτυξης. A.W. Lewis (1954), J.C. Fei and G. Ranis (1961), D.W. Jorgenson (1961), A.C. Kelly, and G.E. Williamson and R.J. Cheethom (1972).

9. N. Nurkse (1953).

10. A. W. Lewis (1954).

να εξαντληθεί το πλεόνασμα εργασίας. Η εξάντληση του πλεονάσματος εργασίας θα προκαλέσει ανοδικές τάσεις στην τιμή της εργατικής δύναμης τόσο στη βιομηχανία όσο και στη γεωργία. Στο σημείο αυτό, όμως, η οικονομία θα έχει ολοκληρώσει το στάδιο της μετάβασης και θα ισχύουν πλέον οι συνθήκες για τη νεοκλασική θεωρία: μεγένθυση, εξίσωση των κλαδικών οριακών προϊόντων, ενιαίος μισθός και ποσοστό κέρδους κ.λ.

Η βασική υπόθεση της μηδενικής οριακής παραγωγικότητας της εργασίας στον γεωργικό τομέα αμφισβητήθηκε από πολλούς νεοκλασικούς¹¹ και μη συγγραφείς. Το κύριο επιχείρημα των επικριτών είναι ότι το οριακό γεωργικό προϊόν δεν είναι μηδέν. Κατά συνέπεια οποιαδήποτε απόσπαση εργασίας από το γεωργικό τομέα συνεπάγεται μείωση της γεωργικής παραγωγής με επακόλουθο αύξηση μισθών και άρα μη έναρξη ή πρόωρο τερματισμό της αναπτυξιακής διαδικασίας. Στο άρθρο αυτό όμως δεν θα μπούμε σε συγκεκριμένες αναλύσεις των διάφορων θεωριών δυαδικής ανάπτυξης και στις κριτικές που τους έχουν ασκηθεί. Η αναφορά στον Lewis έγινε διότι η θεωρία του συμβάλει στην κατανόηση του ρόλου του πλεονάσματος εργασίας.

Ανεξάρτητα λοιπόν από τη βασιμότητα της θεωρίας της μηδενικής οριακής παραγωγικότητας της εργασίας στο γεωργικό τομέα και την ορθότητα άλλων συγγενών θεωριών το κρίσιμο ερώτημα είναι εμπειρικό. Εκτεταμένη και αυξανόμενη ανεργία είναι ένα κοινό χαρακτηριστικό στις περισσότερες υπανάπτυκτες χώρες. Πολλοί μελετητές¹² υποστηρίζουν ότι το πρόβλημα της υπανάπτυξης στη σύγχρονη ιστορική φάση είναι πρόβλημα παροχής απασχόλησης στον ογκούμενο αριθμό ανέργων. Σύμφωνα με τον M.P. Todaro «η αποτυχία της σύγχρονης βιομηχανίας να δημιουργήσει ένα σημαντικό αριθμό ευκαιριών απασχόλησης είναι ίσως μία περιγραφική γενίκευση η οποία σχεδόν δεν έχει γεωγραφικά, δημογραφικά, θεσμικά, πολιτικά ή πολιτιστικά όρια στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες του κόσμου»¹³. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ίδια τη διαδικασία της ανάπτυξης, η οποία στις οικονομίες της αγοράς προσανατολίζεται σε τεχνικές έντασης κεφαλαίου και όχι έντασης εργασίας. Πέρα από αυτό η εκβιομηχάνιση στην αρχική της φάση συνδέεται με καταστροφή παρά με δημιουργία νέων θέσεων. Σ' όλες τις υπανάπτυκτες χώρες υπάρχει ένας χειροτεχνικός βιοτεχνικός τομέας ο οποίος εξαφανίζεται σχεδόν ολοκληρωτικά με την εμφάνιση της βιομηχανικής παραγωγής. Από την άλλη μεριά η προσπάθεια εκμηχάνισης της γεωργίας, για αύξηση της παραγωγικότητας, οδηγεί σε μείωση της απασχόλησης στο γεωργικό τομέα και κατά συνέπεια σε έξοδο εργασίας. Τούτο συμβαίνει γιατί μόνο πρόσκαιρα η αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας μπορεί να βασιστεί στην εντατικό-

11. D.W. Jorgenson (1961), R.A. Berry and S.R. Soligo (1968), P.A. Yotopoulos and J.P. Nugent (1976).

12. R.B. Sutcliffe (1971).

13. M.T. Todaro (1968).

τερη χρησιμοποίηση της εργασίας. Αργά ή γρήγορα θα πρέπει να εισαχθεί η διαθέσιμη τεχνολογία που κατά κανόνα εκτοπίζει, σε μικρότερη ή μεγαλύτερη έκταση, εργατικά χέρια. Ένα ιστορικό προηγούμενο που επιβεβαιώνει αυτή τη θέση είναι εκείνο της Ιαπωνίας. Στις πρώτες φάσεις της ανάπτυξής της η Ιαπωνία ακολούθησε πολιτική εντατικής χρήσης εργασίας σε μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Αρχικά η πολιτική αυτή έδωσε καρπούς αλλά αργότερα, κυρίως μετά τον πόλεμο, το πρόβλημα του εκσυγχρονισμού της γεωργίας και δημιουργίας γεωργικών εκμεταλλεύσεων που να επιτρέπουν την ορθολογική χρησιμοποίηση της σύγχρονης τεχνολογίας τέθηκε με ένταση¹⁴.

Ανεξάρτητα από τις παραπάνω θεωρητικές αναζητήσεις και τις λογικές κατασκευές, τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι για τις περισσότερες υπανάπτυκτες χώρες πρόβλημα στενότητας εργασίας δεν υπάρχει. Η αναπτυξιακή προσπάθεια σ' αυτές τις χώρες εμποδίζεται από άλλα εμπόδια και όχι από έλλειψη εργασίας. Ειδικότερα γίνεται ολοένα και πιο φανερό ότι ο βιομηχανικός τομέας όχι μόνο αδυνατεί να απορροφήσει το σύνολο της εργασίας που ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας καθιστά πλεονασματικό, αλλά αποδεικνύεται ότι μακροχρόνια η βιομηχανία δεν είναι παρά ένας τομέας με περιορισμένες δυνατότητες απασχόλησης. Το ερώτημα λοιπόν φαίνεται να είναι σήμερα όχι αν υπάρχει πλεόνασμα εργασίας αλλά γιατί το πλεόνασμα που πραγματικά υπάρχει δεν έχει μεταβληθεί σε παράγοντα ανάπτυξης.

β) Το πλεόνασμα (εμπορεύσιμο) προϊόντων: Όπως διαπιστώσαμε παραπάνω (Lewis κ.λ.), η ύπαρξη πλεονάσματος εργασίας στον αγροτικό τομέα καθιστά δυνατή, κάτω από ορισμένες συνθήκες, τη μεταφορά του στο βιομηχανικό τομέα έτσι ώστε να αποτελέσει τη βάση για μία αυτοϋποστηριζόμενη αναπτυξιακή διαδικασία. Τονίστηκε επίσης ότι στο βαθμό που η μεταφορά του εργατικού πλεονάσματος δεν μειώνει την γεωργική παραγωγή, έχουμε ανάπτυξη χωρίς εναλλακτικό κόστος εργασίας. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στη σχέση μεταξύ της γεωργικής παραγωγής και της ανάπτυξης και θα διερευνήσουμε το ρόλο του πλεονάσματος γεωργικών προϊόντων (τροφίμων κυρίως) στη διαδικασία αυτή.

Η σημασία της γεωργικής παραγωγής για την ανάπτυξη γίνεται ευκολότερα κατανοητή αν υποθέσει κανείς ότι αναφερόμαστε σε μία χώρα με κυρίως αγροτική οικονομία. Η υπόθεση αυτή δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Στις περισσότερες υπανάπτυκτες χώρες το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού απασχολείται ή υποαπασχολείται στη γεωργία. Αντίθετα στις αναπτυγμένες χώρες ολοένα και μικρότερο μέρος του εργατικού τους δυναμικού διατίθεται στην παραγωγή γεωργικών προϊόντων. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι η ανάπτυξη συνοδεύεται από παράλληλη άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας

14. B.F. Johnston και P. Kilby (1975).

στον αγροτικό τομέα. Είναι η αύξηση της γεωργικής παραγωγικότητας, πέρα από το όριο εκείνο που καλύπτει τις ανάγκες του παραγωγού γεωργού και της οικογένειάς του και η συνακόλουθη εμφάνιση εμπορεύσιμου πλεονάσματος γεωργικών προϊόντων, που καθιστούν δυνατή τη μεταφορά μέρους του εργατικού δυναμικού σε άλλους τομείς παραγωγής. Ο ρόλος της ύπαρξης εμπορεύσιμου πλεονάσματος προϊόντων, κυρίως τροφίμων, έχει διαπιστωθεί και αναλυθεί από τον A. Smith. Γράφει λοιπόν ο A. Smith. «Όταν με τη βελτίωση και την καλλιέργεια της γης, η εργασία της μισθής κοινωνίας αρκεί να προμηθεύσει τροφή για όλη την κοινωνία, [τότε] το άλλο μισό... μπορεί να διατεθεί... [στην παραγωγή άλλων αγαθών και υπηρεσιών που ικανοποιούν] άλλες ανάγκες και επιθυμίες των ανθρώπων»¹⁵. Τη θέση αυτή του Smith την αποδέχτηκαν σχεδόν όλοι οι μεταγενέστεροι οικονομολόγοι¹⁶. Σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι η ανάπτυξη συμβαδίζει με την άνοδο του κατακεφαλή γεωργικού προϊόντος. Κατά ένα τρόπο η αύξηση της γεωργικής παραγωγής γίνεται αναγκαία προϋπόθεση της ανάπτυξης. Έτσι ο A. Smith υποστηρίζει ότι όταν υπάρχει στενότητα επενδυτικών κεφαλαίων πρέπει να δίνεται προτεραιότητα στις επενδύσεις στο γεωργικό τομέα. Χαρακτηριστικά είναι όσα σχετικά γράφει. «Έτσι σύμφωνα με τη φυσική πορεία των πραγμάτων, το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου, κάθε αναπτυσσόμενης κοινωνίας, καταρχή κατευθύνεται στη γεωργία, μετά στη βιομηχανία και τελευταία στο διεθνές εμπόριο»¹⁷.

Η σημασία της γρήγορης αύξησης της γεωργικής παραγωγής γίνεται εμφανέστερη όταν ληφθεί υπ' όψη η συμπεριφορά της ζήτησης τροφίμων και άλλων γεωργικών προϊόντων. Η ζήτηση αυτών των προϊόντων στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης και κυρίως στο στάδιο της μετάβασης είναι ψηλή. Δύο παράγοντες συμβάλουν σ' αυτό. Η αύξηση του πληθυσμού, η οποία κατά κανόνα είναι μεγάλη στις περισσότερες υπανάπτυκτες χώρες και η άνοδος του κατά κεφαλή εισοδήματος. Διάφορες εμπειρικές έρευνες έχουν δείξει ότι η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης τροφίμων (κυρίως) στις υπανάπτυκτες χώρες ξεπερνά κατά πολύ την αντίστοιχη των αναπτυγμένων χωρών¹⁸. Είναι πολύ πιθανό ότι σε χαμηλά επίπεδα κατά κεφαλή εισοδήματος να πλησιάζει προς τη μονάδα. Έχει επίσης διαπιστωθεί ότι η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης για ορισμένες κατηγορίες τροφίμων, όπως κρέας, γαλακτοκομικά, φρούτα κ.λ. ξεπερνά τη μονάδα. Είναι φανερό λοιπόν ότι για να μην προκαλούνται στενότητες στη διαδικασία εκβιομηχάνισης και ανάπτυξης, η παραγωγή γεωργικών προϊόντων, βασικά τροφίμων, δεν φτάνει να αυξάνεται σε ποσότητα μόνο. Θα πρέπει παράλληλα να υφίσταται και εκείνες τις ποιοτικές και διαρθρωτικές αλλαγές που καθιστούν αναγκαίες οι μεταβαλλόμενες προτιμήσεις και οι

15. A. Smith (1976).

16. Για μιά σύγχρονη διατύπωση της ίδιας θέσης, J. Robinson και J. Eatwell (1973), σελ. 323.

17. A. Smith (1976), σελ. 380.

18. D. Colman and F. Nixson (1978).

νέες καταναλωτικές ανάγκες του πληθυσμού. Αδυναμία της γεωργίας ν' ανταποκριθεί σ' αυτό το σκοπό θα είχε σαν συνέπεια είτε την αύξηση των τιμών των τροφίμων είτε την αύξηση των εισαγωγών τροφίμων. Οτιδήποτε από τα παραπάνω και εάν συμβεί οι συνέπειες θα είναι επιβράδυνση ή διακοπή της διαδικασίας ανάπτυξης. Σε παρόμοιες περιπτώσεις ο μόνος τρόπος για να διατηρηθεί ο ρυθμός ανόδου της οικονομικής μεγένθυσης μιας οικονομίας είναι η εξαναγκαστική συμπίεση της αύξησης της κατανάλωσης του πληθυσμού. Κάτι τέτοιο όμως είναι σχεδόν αδύνατο στα πλαίσια της αγοράς. Έτσι για να καταστεί δυνατός ο περιορισμός της κατανάλωσης χρειάζεται η παρέμβαση του κράτους.

Ανεξάρτητα από το σημαντικό ρόλο τον οποίο διαδραματίζει η αύξηση της γεωργικής παραγωγής στο σύνολο της και στις επιμέρους κατηγορίες γεωργικών προϊόντων, το κρίσιμο μέγεθος για την αναπτυξιακή διαδικασία είναι το εμπορεύσιμο πλεόνασμα γεωργικών προϊόντων. Η αύξηση της αυτοκατανάλωσης του γεωργικού πληθυσμού μόνο έμμεσα επηρεάζει την ανάπτυξη. Αντίθετα άμεση επίδραση στο ρυθμό εκβιομηχάνισης και ανάπτυξης εξασκεί μόνο το μέρος εκείνο της γεωργικής παραγωγής το οποίο προσφέρεται για πώληση στην αγορά, ή το μέρος που αποσπάται με εξωοικονομική παρέμβαση όταν δεν υπάρχουν αναπτυγμένες ανταλλακτικές σχέσεις μεταξύ γεωργίας και της υπόλοιπης οικονομίας, ή στην περίπτωση που για κάποιο λόγο, π.χ. άνιση ανταλλαγή, οι γεωργοί αρνούνται να πωλήσουν το πλεόνασμα των προϊόντων τους είτε μειώνοντας την παραγωγή είτε αυξάνοντας την κατανάλωσή τους. Στο σημείο αυτό πρέπει ιδιαίτερα να επισημανθεί ο ρόλος του πλεονάσματος τροφίμων. Ο ρυθμός ανόδου του μεγέθους αυτού καθορίζει, σε μεγάλο βαθμό, το ρυθμό επέκτασης του αριθμού των εκτός γεωργίας απασχολούμενων. Είναι φανερό ότι η μεταφορά εργατών από το γεωργικό τομέα στο βιομηχανικό, θα πρέπει να συνοδεύεται από ανάλογη αύξηση του εμπορεύσιμου πλεονάσματος τροφίμων, αναγκαίου για τη συντήρηση των πρόσθετων εργατών.

Σε αντίθεση με τη θετική συμβολή της αύξησης του εμπορεύσιμου πλεονάσματος της γεωργικής παραγωγής η άνοδος της αυτοκατανάλωσης του γεωργικού τομέα μπορεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, να έχει επιβραδυντική επίδραση στη συσσώρευση κεφαλαίου από το μή γεωργικό τομέα. Τούτο θα συμβεί στην περίπτωση που η αύξηση της κατανάλωσης των γεωργών θα προκαλέσει άνοδο του βιομηχανικού εργατικού μισθού με συνακόλουθη μείωση των επενδυόμενων κερδών.

Το εμπορεύσιμο όμως πλεόνασμα της γεωργικής παραγωγής δεν αποτελείται μόνο από τρόφιμα. Ένα σημαντικό του μέρος απαρτίζεται από πρώτες ύλες που είναι απαραίτητες εισροές για τη βιομηχανική παραγωγή. Η βιομηχανική μεγένθυση σε μιά χώρα μπορεί κάτω από ορισμένες συνθήκες να επιβραδυνθεί σε μεγάλη έκταση αν η προσφορά γεωργικών πρώτων υλών δεν συμβαδίζει με τη ζήτηση.

Η παραπάνω ανάλυση αναφέρονταν στο ρόλο του εμπορεύσιμου πλεονάσματος γεωργικών προϊόντων, τροφίμων, πρώτων υλών κ.λ., ως συντελεστή παραγωγής. Όμως εξίσου σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το γεωργικό πλεόνασμα και ως παράγοντας ζήτησης βιομηχανικών προϊόντων. Ο όγκος του αποτελεί μέτρο του μεγέθους της εγχώριας αγοράς βιομηχανικών προϊόντων που προσδιορίζει το βαθμό διακλαδικής διασύνδεσης μιάς οικονομίας στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης. Έτσι η αύξηση του εμπορεύσιμου πλεονάσματος γεωργικών προϊόντων προσδιορίζει — στην περίπτωση που οι δυνατότητες εξαγωγών είναι περιορισμένες ή ανύπαρκτες και η αυτοκατανάλωση του ίδιου του βιομηχανικού τομέα ασήμαντη — την αύξηση της ζήτησης βιομηχανικών προϊόντων και κατά συνέπεια το ρυθμό αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής. Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι ο ρόλος του γεωργικού πλεονάσματος προϊόντων ως παράγοντας ζήτησης περιορίζεται ταχύτερα από ότι ο ρόλος του ως προσφορά μέσων παραγωγής, δηλαδή προσφορά τροφίμων και πρώτων υλών. Τούτο συμβαίνει διότι με την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής ολοένα και μεγαλύτερο μέρος αυτής αυτοκαταναλώνεται. Έτσι από κάποιο σημείο και μετά η βιομηχανική παραγωγή δημιουργεί, σε μεγάλο βαθμό, την ίδια της τη ζήτηση. Παρ' όλα αυτά, στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης, η ζήτηση του γεωργικού τομέα για βιομηχανικά προϊόντα και ο ρυθμός ανόδου της έχουν μεγάλη σημασία για την πορεία της εκβιομηχάνισης. Τούτη την πλευρά του ρόλου του γεωργικού πλεονάσματος την έχει διαπιστώσει και αναλύσει διεξοδικά ο J. Steuart¹⁹. Κατά τον Steuart σε μία οικονομία που λειτουργεί με το μηχανισμό της αγοράς ο ρυθμός εκβιομηχάνισης εξαρτάται καθοριστικά από την επιθυμία των αγροτών να καταναλώνουν ολοένα και περισσότερα βιομηχανικά προϊόντα. Είναι φανερό όμως ότι η επιθυμία αυτή δεν μπορεί να ικανοποιηθεί παρά μόνο με πρόσθετη προσφορά γεωργικών προϊόντων. Δηλαδή με αύξηση του πλεονάσματος. Έτσι οι γεωργοί έχουν ένα ισχυρό λόγο που τους παρακινεί να αυξάνουν το προσφερόμενο για ανταλλαγή (πώληση) μέρος της παραγωγής τους είτε δουλεύοντας εντατικότερα (π.χ. αύξηση των ωρών εργασίας) είτε βελτιώνοντας την παραγωγικότητα τους με την υιοθέτηση νέων καλλιεργητικών μεθόδων και την εκμηχάνιση της γεωργικής παραγωγής.

Μία άλλη, όχι τόσο εμφανής, πτυχή του εμπορεύσιμου πλεονάσματος γεωργικών προϊόντων, είναι η μετατροπή του σε συνάλλαγμα μέσω της εξαγωγής του. Στη μεταβατική φάση της ανάπτυξης το εξαγώγιμο πλεόνασμα της γεωργικής παραγωγής και σε ορισμένες περιπτώσεις και η εξαγωγή πλεονάσματος εργασίας, αποτελούν την κύρια πηγή απόκτησης συναλλάγματος. Στις περιπτώσεις εκείνες που η ανάπτυξη στηρίζεται ολοκληρωτικά σχεδόν στην εισαγωγή τεχνολογίας και πρώτων υλών η ανάγκη εξεύρεσης συναλλάγματος για τη χρηματοδότησή τους είναι πειστική. Έλλειψη συναλλάγματος μπορεί

19. J. Steuart (1966).

είτε να ανακόψει τη βιομηχανική επέκταση ή να οδηγήσει σε πολιτική συμπίεσης της εγχώριας κατανάλωσης — πράγμα που έμμεσα θα έχει σαν συνέπεια επιβράδυνση ή και διακοπή της αναπτυξιακής διαδικασίας. Το σημείο όμως που πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί είναι το γεγονός ότι στην πρώτη φάση της ανάπτυξης η γεωργία αποτελεί τη μοναδική σχεδόν πηγή συναλλάγματος. Τούτο σημαίνει ότι στην πραγματικότητα η γεωργία είναι ο τομέας που «παράγει» μέσα παραγωγής, π.χ. μηχανές και άλλο κεφαλαιουχικό εξοπλισμό τόσο για την κάλυψη των αναγκών της βιομηχανίας όσο και για τις ίδιες της ανάγκες²⁰.

Τέλος, παρόμοιες σκέψεις μπορεί να διατυπωθούν και για τη συμβολή της γεωργικής αποταμίευσης στη διαδικασία εκβιομηχάνισης και ανάπτυξης. Πρέπει μόνο να τονιστεί ότι για τις χώρες εκείνες που βρίσκονται στα πρώτα βήματα της ανάπτυξης ο ρόλος της γεωργικής αποταμίευσης στη συσσώρευση είναι αποφασιστικός. Σήμερα η θέση ότι ανάπτυξη στηριγμένη κατά πρώτο λόγο στο ξένο κεφάλαιο δεν είναι εφικτή κερδίζει ολοένα και μεγαλύτερη αναγνώριση. Και τούτο γιατί η όποια ανάπτυξη που επιτυγχάνεται με τη βοήθεια του ξένου κεφαλαίου έχει χαρακτήρα περιφερειακό και εξαρτημένο και οδηγεί αργά ή γρήγορα σε στασιμότητα²¹.

Συνοψίζοντας τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω δεν είναι ίσως παρακινδυνευμένο να συναχθεί το συμπέρασμα ότι η έναρξη η συνέχιση και ο ρυθμός μεγένθυσης της βιομηχανικής, κυρίως, παραγωγής εξαρτάται καθοριστικά από το μέγεθος και το ρυθμό αύξησης του εμπορεύσιμου πλεονάσματος γεωργικών προϊόντων. Η γενίκευση αυτή φυσικά δεν αναφέρεται σε όλες τις φάσεις της αναπτυξιακής διαδικασίας. Ισχύει κυρίως για το στάδιο της μετάβασης στη διάρκεια της οποίας η γεωργία εξακολουθεί να παραμένει ο μεγαλύτερος τομέας παραγωγής. Σε μετέπειτα φάσεις, η κατάσταση αντιστρέφεται και ο ρόλος της βιομηχανίας καθίσταται σημαντικότερος από εκείνον της γεωργίας για τη συνέχιση της αναπτυξιακής διαδικασίας.

Σε γενικές γραμμές ο ρόλος του γεωργικού πλεονάσματος είναι διπλός. Προσφορά και ζήτηση· από τη μία μεριά εξασφαλίζει την προσφορά εργατικού δυναμικού, πρώτων υλών και άλλων υλικών προϋποθέσεων που είναι αναγκαίες για την επιταχυνόμενη μεγένθυση του βιομηχανικού τομέα και από την άλλη εξασφαλίζει, ταυτόχρονα, συνθήκες απορρόφησης, δηλαδή συνθήκες ζήτησης ενός τμήματος της αυξανόμενης παραγωγής του βιομηχανικού τομέα. Η διασύνδεση όμως αυτή δεν βασίζεται κατ' ανάγκη στην ισοδύναμη ανταλλαγή. Ιδιαίτερα στις πρώτες φάσεις της ανάπτυξης το κύριο χαρακτηριστικό είναι η απόσπαση γεωργικού πλεονάσματος χωρίς ίσης αξίας αντάλλαγμα. Τα προβλήματα που δημιουργούνται από την εφαρμογή των διαφόρων μεθόδων

20. E.L. Bacha (1980).

21. R.I. Rhodes (ed) (1970), J.R. Mandle (1981).

απόσπασης γεωργικού πλεονάσματος, είναι ακριβώς το αντικείμενο που θα μας απασχολήσει στο επόμενο μέρος αυτής της εργασίας.

Β. ΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΑΠΟΣΠΑΣΗΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΚΟΥ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑΤΟΣ: ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

Από την ανάλυση του προηγήθηκε έγινε φανερό ότι η υποστήριξη και πρόωθηση της αναπτυξιακής διαδικασίας στις παραδοσιακές κοινωνίες, όπου ο κύριος τομέας παραγωγής είναι ο αγροτικός, βασίζεται στα γεωργικά πλεονάσματα εργασίας και προϊόντος. Η ύπαρξη όμως των πλεονασμάτων αυτών ή οι δυνατότητες δημιουργίας των αν και αναγκαία συνθήκη για μία διευρημένη αναπαραγωγή δεν είναι όμως και ικανή να την εξασφαλίσει. Διότι για να εξασφαλιστεί η ανάπτυξη θα πρέπει να πραγματοποιηθεί πρώτα η απόσπαση και δεύτερο η παραγωγικότερη δυνατή τοποθέτηση των γεωργικών πλεονασμάτων. Οι διαδικασίες όμως που ακολουθούνται για την πραγμάτωση αυτών των στόχων δεν είναι ουδέτερες ούτε μεταξύ τους ούτε με τις δυνατότητες δημιουργίας και απορρόφησης των γεωργικών πλεονασμάτων και τους ρυθμούς ανάπτυξης που μπορούν να πραγματοποιηθούν. Έτσι στο μέρος αυτό θα εξετάσουμε τα προβλήματα που συνδέονται με τους τρόπους που πραγματοποιείται η απόσπαση, κυρίως του γεωργικού πλεονάσματος προϊόντων, και στο επόμενο με τις απόψεις που έχουν εκφραστεί για την τοποθέτηση του πλεονάσματος αυτού.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους μπορεί να πραγματοποιηθεί η απόσπαση του γεωργικού πλεονάσματος. Η επιλογή και διακριτική χρησιμοποίηση των τρόπων αυτών μέχρι ένα βαθμό επηρεάζονται όχι μόνο από το σκοπό για τον οποίο γίνεται η απόσπαση αλλά και από τις συνθήκες που επικρατούν στη συγκεκριμένη χώρα. Αυτές οι συνθήκες αναφέρονται στο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο, στις πολιτιστικές αξίες, στο βαθμό ανάπτυξης της οικονομίας στο σύνολό της και στους επί μέρους τομείς, στη διάρθρωση της γεωργικής ιδιοκτησίας, στη συμμετοχή στο διεθνή καταμερισμό εργασίας κ.λ. και τέλος στους συγκεκριμένους στην κάθε περίπτωση στόχους και επιδιώξεις της πολιτικής εξουσίας²².

Οι παράγοντες αυτοί δημιουργούν προβλήματα επιλογών όχι μόνο στους τρόπους απόσπασης και διάθεσης του γεωργικού πλεονάσματος αλλά και στις στρατηγικές και προγράμματα αναδιάρθρωσης εκσυγχρονισμού και θεσμικών αλλαγών και γενικά στο συνολικό πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης των υπανάπτυκτων χωρών. Η σφαιρική ανάλυση των προβλημάτων αυτών θα απαιτούσε, με τη συμμετοχή και άλλων πέρα από την οικονομική κοινωνικών επιστημών, τη συστηματική διαπραγμάτευση καθενός ξεχωριστά και σε σχέση

22. N.H. Nicholls (1963).

με το σύνολο πράγμα που δεν είναι ο σκοπός αυτής της εργασίας. Εδώ θα περιοριστούμε στην οριοθέτηση και σε μιά γενική παρουσίαση των προϋποθέσεων για την επιλογή και των επιπτώσεων από την εφαρμογή των διάφορων τρόπων απόσπασης γεωργικού πλεονάσματος.

Πριν όμως προχωρήσουμε θα πρέπει να διευκρινήσουμε ότι στο μέρος αυτό της εργασίας μας με τον όρο πλεόνασμα εννοούμε το γεωργικό προϊόν σε φυσικές μονάδες ή χρηματική αξία το οποίο καρπύεται το κράτος ή άλλοι τομείς της οικονομίας.

Η οριοθέτηση τώρα των τρόπων απόσπασης γεωργικού πλεονάσματος θα μπορούσε να στηριχτεί στην παρουσία ή όχι και το μέγεθος της κρατικής παρέμβασης η οποία στοχεύει στην ιδιοποίηση του γεωργικού πλεονάσματος από ξένες προς τον αγρότη κοινωνικές ομάδες ή από το ίδιο το κράτος. Με βάση αυτό το κριτήριο οι τρόποι απόσπασης που θα εξεταστούν στη συνέχεια ομαδοποιούνται σε τρεις σχετικά ευδιάκριτες κατηγορίες.

Στην πρώτη κατηγορία θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν όλοι οι τρόποι απόσπασης οι οποίοι ξεκινούν από το κράτος που με την χρήση της εξουσιαστικής του δύναμης εξαναγκάζει (άμεσα ή έμμεσα) τούς παραγωγούς να παράδουν μέρος του παραγομένου προϊόντος στο ίδιο. Η κατηγορία αυτή των τρόπων απόσπασης θα μπορούσαν να ονομαστούν τρόποι εξοικονομικού εξαναγκασμού²³.

Ως μιά δεύτερη ομαδοποίηση θα θεωρήσουμε τούς τρόπους εκείνους όπου η κρατική παρέμβαση δεν έχει ούτε την αμεσότητα ούτε τον εξαναγκασμό της πρώτης. Εδώ η κρατική παρέμβαση περνά μέσα από τις δυνάμεις που δρουν στην αγορά, περιορίζοντας ή ενισχύοντας τη δράση των δυνάμεων αυτών, με αποτέλεσμα να πραγματοποιείται απόσπαση γεωργικού πλεονάσματος χωρίς όμως η παράδοση του από τους γεωργικούς να έχει εξαναγκαστικό χαρακτήρα. Επί πλέον το αποσπόμενο γεωργικό προϊόν το ιδιοποιούνται, κατά κανόνα, οι άλλοι εκτός γεωργίας οικονομικοί τομείς και κοινωνικές ομάδες και όχι το κράτος. Στην περίπτωση αυτής της κατηγορίας τρόπων απόσπασης και σε αντιδιαστολή με την προηγούμενη μπορούμε να μιλάμε για συγκαλυμένους τρόπους απόσπασης.

Τέλος στην τρίτη κατηγορία συμπεριλαμβάνονται όλοι εκείνοι οι τρόποι απόσπασης όπου απουσιάζει η εξουσιαστική παρέμβαση του κράτους και οφείλονται στη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς, τη δομή και τα χαρακτηρι-

23. Αν εξαιρέσουμε τον άμεσο εξαναγκασμό που σημαίνει την παράδοση στο κράτος μέρους της γεωργικής παραγωγής σε φυσικές μονάδες προϊόντος, στον έμμεσο εξαναγκασμό θα πρέπει να συμπεριλάβουμε την φορολογία. Στο βαθμό όμως που σκεφτεί κανείς την έννοια του πλεονάσματος σε φυσικές μονάδες προϊόντος η μετατροπή της αξίας των φορολογικών εσόδων σε χρηματικές μονάδες είναι συνάρτηση των διαδικασιών της αγοράς με συνέπεια ο έμμεσος εξαναγκασμός να μπορεί από αυτή την άποψη να συμπεριληφθεί και στη δεύτερη ομαδοποίηση των τρόπων απόσπασης.

στικά της παραγωγικής διαδικασίας των οικονομικών τομέων και το επίπεδο των συναλλαγών. Εδώ το πλεόνασμα που αποσπάται καταλήγει σχεδόν πάντα σε ιδιωτικές οικονομικές μονάδες ή στο κράτος όταν αυτό εμφανίζεται με τη μορφή επιχείρησης. Την κατηγορία αυτή όπου κυριαρχούν οι δυνάμεις της αγοράς θα ονομάσουμε αυτόματους τρόπους απόσπασης.

1.— Η Απόσπαση με Κρατική Παρέμβαση

α. Τρόποι εξωοικονομικού εξαναγκασμού: Σύμφωνα με την οριοθέτηση που κάναμε σ' αυτούς τους τρόπους απόσπασης το κράτος με την εξουσία που διαθέτει εξαναγκάζει τους αγρότες στην άμεση ή έμμεση παράδοση μέρους του προϊόντος που παράγουν είτε σε χρήμα είτε σε φυσικές μονάδες. Πρόκειται δηλαδή για φορολογία που παίρνει διάφορες μορφές, ανάλογα με τη φορολογητέα βάση και μπορεί να είναι αναλογική προς την φοροδοτική ικανότητα του φορολογουμένου ή και όχι. Από το πλήθος των μορφών φορολογίας που αναπτύχθηκαν στις υπανάπτυκτες χώρες θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την φορολογία γης, (ανάλογα με το ενοίκιο ή την αξία της γης) τη φορολογία καθαρού εισοδήματος (δυνητικού ή πραγματικού), τη φορολογία ακαθάριστου εισοδήματος, που είναι από τις πιο καθαρές μορφές άμεσης φορολογίας, και ακόμα φόροι εξαγωγών, φόροι στις συναλλαγές, κ.λ.

Η επιβολή της μιάς ή της άλλης μορφής φορολογίας για την απόσπαση γεωργικού πλεονάσματος εξαρτάται από τις συνθήκες που επικρατούν στο γεωργικό τομέα, σε σχέση με τον αριθμό και το μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, το είδος της παραγωγής (για αυτοκατανάλωση ή πώληση, παραγωγή τροφίμων ή άλλων προϊόντων, παραγωγή εξαγωγίμων προϊόντων ή για την εσωτερική αγορά κ.λ.) και από τις πολιτικές σκοπιμότητες της κυβέρνησης σε σχέση με την πολιτική δύναμη των διάφορων κοινωνικών ομάδων (μικροκαλλιεργητές, μεγαλοϊδιοκτήτες, εργάτες κ.λ.)²⁴.

Ανεξάρτητα όμως από τις συνθήκες που επικρατούν και που καθορίζουν τη μορφή της φορολογίας, η επιβολή ορισμένων φόρων για την απόσπαση γεωργικού πλεονάσματος μπορεί να έχει αρνητικές επιπτώσεις στην πραγμάτωση του στόχου αυτού. Συγκεκριμένα, για να πάρουμε μία χαρακτηριστική περίπτωση, όταν η φορολογία αφορά το μέρος εκείνο της παραγωγής που εμφανίζεται στην αγορά προς πώληση, η αύξηση των φορολογικών συντελεστών μπορεί να έχει σαν αποτέλεσμα τη μείωση του πλεονάσματος που αποσπάται. Αυτό είναι δυνατό να γίνει όχι μόνο με την φοροδιαφυγή που μπορεί να επιτύχουν οι αγρότες, αλλά και με την φοροαποφυγή. Δηλαδή, για να αποφύγουν τη φορολογία καταφεύγουν στην αναδιάρθρωση της παραγωγής τους έτσι ώστε να επιτύχουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αυτάρκεια και να μην έχουν ανάγκη να ανταλλάξουν προϊόντα πράγμα που θα τους οδηγούσε στην

24. M.R. Bird (1974).

αγορά και στην πληρωμή φόρων. Η πρακτική όμως αυτή, πέρα από τον περιορισμό του πλεονάσματος που αποσπάται, μπορεί να έχει αρνητικές επιδράσεις και στην απόσπαση πλεονάσματος με άλλες μορφές φορολογικής επιβάρυνσης. Η αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, υπέρ της παραγωγής όσο το δυνατόν μεγαλύτερης ποικιλίας γεωργικών προϊόντων, μειώνει την εξειδίκευση και την παραγωγικότητα του γεωργικού τομέα, με αποτέλεσμα να μειώνεται η συνολική παραγωγή και η φορολογητέα βάση άλλων μορφών φορολογίας όπως είναι οι φόροι εισοδήματος²⁵.

Είναι φανερό ότι ένα μέρος τουλάχιστον αυτών των αρνητικών αντιδράσεων εξαρτάται από τη δυνατότητα του γεωργικού τομέα να γίνει αυτόνομος σε καταναλωτικά και παραγωγικά αγαθά. Στο βαθμό που ο αγροτικός τομέας έχει συνηθίσει στην κατανάλωση προϊόντων που δεν μπορούν να παράγουν όλες οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις ή στηρίζει την κατανάλωση του και τις παραγωγικές εισροές σε προϊόντα που παράγουν άλλοι τομείς, οι δυνατότητες αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών, για να επιτύχει αυτόνομη, περιορίζονται στο ελάχιστο και κατά συνέπεια και οι δυνατότητες φοροαποφυγής. Η εξάρτηση όμως του γεωργικού τομέα από τους άλλους τομείς είναι χαρακτηριστικό που γίνεται εντονότερο καθώς περνάμε από τις υπανάπτυκτες στις αναπτυγμένες οικονομίες. Έτσι για τις σχετικά καθυστερημένες οικονομίες οι πιθανότητες εμφάνισης αρνητικών αντιδράσεων των αγροτών στην απόσπαση πλεονάσματος μέσω ορισμένων μορφών φορολογίας είναι σχετικά μεγάλη.

Υπάρχουν όμως ορισμένες μορφές φορολογίας που φαίνεται ότι όχι μόνο δεν δημιουργούν αρνητικές αντιδράσεις, αλλά μπορεί να έχουν και ευνοϊκές για την παραγωγή επιπτώσεις. Συγκεκριμένα η φορολογία της γης μπορεί να έχει θετικά αποτελέσματα στην αύξηση της παραγωγής εφ' όσον η φορολογία όλων των γεωργικών εκτάσεων θα περιορίσει την εγκατάλειψη γεωργικών εδαφών για τα οποία πληρώνονται φόροι. Και στην περίπτωση όμως αυτού του φόρου κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες μπορεί η αύξηση του να έχει αρνητικές επιδράσεις ιδιαίτερα στο ρυθμό αύξησης της παραγωγής. Για παράδειγμα ή αύξηση της παραγωγικότητας της γης απαιτεί επενδύσεις εγγειοβελτιωτικού τουλάχιστον χαρακτήρα. Αν για τις επενδύσεις αυτές που αναλαμβάνει ο ιδιοκτήτης της εκμετάλλευσης χρειάζονται κεφάλαια τότε η υψηλή φορολογία γης μπορεί να εξανεμίσει τα διαθέσιμα κεφάλαια του ιδιοκτήτη με συνέπεια να αναγκαστεί να μειώσει τις επενδύσεις πράγμα που θα έχει δυσμενείς επιδράσεις στην αύξηση της παραγωγής γεωργικών προϊόντων²⁶.

25. Θα πρέπει να πούμε ακόμα ότι και στη φορολογία εισοδήματος, εφ' όσον δεν λειτουργεί η επίδραση του παράγοντα εισόδημα (income effect), η αύξηση των φορολογικών συντελεστών στην προοδευτική φορολογία μπορεί να οδηγήσει στη μείωση των φορολογικών εσόδων. Για τις επιδράσεις της φορολογίας εισοδήματος πάνω στα διάφορα οικονομικά μεγέθη βλέπε R. Good (1964).

26. Για μια λεπτομερή ανάλυση της φορολογίας γεωργικής γης και το ρόλο της στην ανάπτυξη βλέπε M.R. Bird (1974).

Μιά άλλη επίδραση της φορολογίας της γεωργικής γης είναι ότι βοηθά στην ισοκατανομή του μεγέθους των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, λόγω του ότι μειώνει την τιμή πώλησης γεωργικής γης. Έτσι οι μεγαλοϊδιοκτήτες κάτω από το βάρος της υψηλής φορολογίας μπορεί να οδηγηθούν στην πώληση μέρους της ιδιοκτησίας τους (εκείνης με τη μικρότερη παραγωγικότητα) στους μικροκαλλιεργητές που λόγω της μείωσης των τιμών της γης μπορούν πλέον να αγοράσουν. Το αποτέλεσμα όμως αυτό εξαρτάται και από την τεχνολογία που επικρατεί. Αν οι τεχνικές παραγωγής που εφαρμόζονται ευνοούν την εκτατική καλλιέργεια τότε η μείωση της τιμής της γεωργικής γης μπορεί να οδηγήσει στην αύξηση της ανισοκατανομής του μεγέθους των γεωργικών εκμεταλλεύσεων με τη συγκέντρωση της γεωργικής γης σε λίγες μεγάλες επιχειρήσεις. Επί πλέον, εφ' όσον η φορολογία της γης είναι σε χρήμα και όχι σε φυσικό προϊόν, προάγονται και οι ανταλλακτικές σχέσεις μεταξύ των τομέων, διότι ένα μέρος τουλάχιστον της γεωργικής παραγωγής πρέπει να φθάσει στην αγορά για να εξασφαλιστούν από την πώληση της τα αναγκαία για εξόφληση του φόρου χρήματα. Η ανάπτυξη όμως των ανταλλακτικών σχέσεων μεταξύ τομέων και παραγωγών του ίδιου τομέα μπορεί έμμεσα να οδηγήσει και στην εξειδίκευση της γεωργικής παραγωγής.

Τέλος, για να αντιμετωπίσει το κράτος τις αρνητικές αντιδράσεις των παραγωγών σε κείνους τους τρόπους απόσπασης που τελικά μειώνουν το πλεόνασμα που αποσπάται καταφεύγει, πέρα από την αντικατάστασή τους με άλλους, στη λήψη διάφορων μέτρων που εκτείνονται από την διαφώτιση του πληθυσμού για την αναγκαιότητα των φόρων και την παροχή διαφόρων μορφών κινήτρων μέχρι και την αλλαγή των δομών του γεωργικού τομέα με διοικητικά μέτρα. Τα μέτρα όμως αυτά, τις περισσότερες φορές, δεν αποβλέπουν μόνο στην άμβλυνση των αρνητικών αντιδράσεων από την επιβολή φόρων. Παράλληλα, αν όχι και αποκλειστικά, στοχεύουν στην αύξηση της παραγωγικότητας του γεωργικού τομέα και συνίστανται κυρίως στην επαναφορά μέρους τουλάχιστον του γεωργικού πλεονάσματος που αποσπάται με τη μορφή κρατικών επενδύσεων στο γεωργικό τομέα.

β. Συγκαλυμένοι τρόποι απόσπασης: Στην κατηγορία αυτή των τρόπων απόσπασης θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε όλα εκείνα τα μέτρα με τα οποία πραγματοποιείται έμμεση ή συγκαλυμμένη απόσπαση πλεονάσματος, όπως είναι τα μέτρα ελέγχου εσωτερικής αγοράς και διεθνούς εμπορίου, τα μέτρα νομισματικής πολιτικής και γενικά μέτρα που σαν στόχο έχουν τη μεταβολή των όρων εμπορίου εναντίον της γεωργίας. Μιά από τις κυριώτερες προϋποθέσεις απόδοσης αυτών των μέτρων είναι η αναπτυγμένη αγορά και το μέγεθος των ανταλλαγών μεταξύ γεωργίας και των άλλων οικονομικών τομέων. Επί πλέον η απόσπαση πλεονάσματος με την εφαρμογή συγκαλυμμένων τρόπων απόσπασης εξαρτάται από την επίδραση που έχουν πάνω στην αγροτική παραγωγή, στην αναδιανομή του εισοδήματος μεταξύ και εντός των

οικονομικών τομέων, στην αποταμίευση και επένδυση κ.λ. Στη συνέχεια θα περιορίσουμε την ανάλυση σε μία από τις χαρακτηριστικότερες μορφές έμμεσης απόσπασης όπου το κράτος με τη μεταβολή των όρων εμπορίου επιδιώκει τη μεταφορά πλεονάσματος από το γεωργικό τομέα στις ιδιωτικές επιχειρήσεις του βιομηχανικού τομέα.

Η απόσπαση πλεονάσματος από τον αγροτικό τομέα, μέσω της μεταβολής των όρων εμπορίου, πραγματοποιείται με την ανταλλαγή μεγαλύτερων ποσοτήτων γεωργικών προϊόντων για μικρότερες ποσότητες βιομηχανικών. Αυτό επιτυγχάνεται στις εγχρήματες ανταλλακτικές οικονομίες με την μείωση των τιμών των γεωργικών προϊόντων σε σχέση με τις τιμές των βιομηχανικών προϊόντων. Οι μέθοδοι επηρεασμού των τιμών δεν είναι απαραίτητο να είναι άμεσοι, με τον καθορισμό δηλαδή του ύψους των τιμών από το κράτος, μπορεί να είναι έμμεσοι μέσω του κόστους ή της φορολογίας. Ακόμα δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι τιμές και οι όροι εμπορίου επηρεάζονται από οποιαδήποτε μεταβολή συμβεί στη λειτουργία του οικονομικού συστήματος. Με την έννοια αυτή όλοι οι τρόποι απόσπασης πλεονάσματος που παραθέτουμε ηθελημένα ή όχι επηρεάζουν τελικά τους όρους εμπορίου. Επομένως η παρουσίαση που θα ακολουθήσει αναφέρεται σε εκείνη την οικονομική πολιτική που ηθελημένα μειώνει τις σχετικές τιμές, των αγροτικών προϊόντων προς εκείνες των βιομηχανικών, με στόχο την μεταφορά πλεονάσματος από τον αγροτικό στο βιομηχανικό τομέα.

Η μέθοδος αυτή, της μεταβολής των σχετικών τιμών, για την απόσπαση του γεωργικού πλεονάσματος εδραιώνεται από εκείνους που την ασπάζονται, σε τέσσερες βασικές θέσεις²⁷.

1. Η συνολική γεωργική παραγωγή δεν επηρεάζεται σημαντικά από τη μεταβολή των σχετικών τιμών.
2. Από την αύξηση των σχετικών τιμών των αγροτικών προϊόντων εκείνοι που θα ωφεληθούν περισσότερο είναι οι μεγάλοι παραγωγοί.
3. Η αύξηση των τιμών των τροφίμων και γενικά των προϊόντων που η τιμή τους εξαρτάται άμεσα από την τιμή των γεωργικών προϊόντων θα έχει δυσμενείς επιπτώσεις στους χαμηλόμισθους.
4. Η εκβιομηχάνιση προσφέρεται για γρηγορότερη οικονομική μεγένθυση, πράγμα που εξαρτάται από την αυξανόμενη μεταφορά πλεονάσματος από τον αγροτικό στο βιομηχανικό τομέα.

Κατά την άποψη αυτή η έμμεση απόσπαση πλεονάσματος, με τη μεταβολή των σχετικών τιμών υπέρ της βιομηχανίας, είναι προτιμότερη από τους άμεσους τρόπους, διότι δεν έχει τα μειονεκτήματά τους αλλά παρουσιάζει και πλεονεκτήματα, ένα εκ των οποίων θα μπορούσε να είναι και το χαμηλότερο κόστος εφαρμογής της. Έτσι σύμφωνα με την πρώτη θέση η μεταβολή των όρων εμπορίου εναντίον της γεωργίας δεν θα μείωνε την γεωργική παραγωγή

27. G.T. Brown (1978).

εφ' όσον αυτή είναι ανελαστική στις μεταβολές των τιμών. Αντίθετα η άποψη αυτή υποστηρίζει ότι μπορεί και να αυξηθεί η παραγωγή γεωργικών προϊόντων, αν η πολιτική μείωσης των τιμών των γεωργικών προϊόντων συνδυαστεί με μία πολιτική δημοσίων επενδύσεων για την αύξηση της παραγωγικότητας του γεωργικού τομέα. Ανεξάρτητα όμως από την ορθότητα της πρώτης θέσης, από τη δεύτερη και τρίτη θέση, πάνω στις οποίες στηρίζεται η πολιτική των χαμηλών γεωργικών τιμών, μπορούμε να βγάλουμε και ορισμένα άλλα συμπεράσματα που αποδεικνύουν ότι η πολιτική αυτή δεν έχει σαν στόχο την άμβλυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων στο γεωργικό τομέα, όπως αφήνει να εννοηθεί η δεύτερη θέση, ούτε την προάσπιση του βιοτικού επιπέδου των εργατών που υπονοεί η τρίτη, αλλά την απόσπαση πλεονάσματος εργασίας και προϊόντος. Συγκεκριμένα, από τη μεταβολή των όρων εμπορίου εναντίον της γεωργίας, οπωσδήποτε οι πλούσιοι γεωργοί δεν θα γίνουν πλουσιότεροι αλλά οι φτωχοί θα γίνουν φτωχότεροι. Μία τέτοια εξέλιξη θα αναγκάσει τους αγρότες να μεταναστεύσουν προς τα αστικά κέντρα όπου θα προσφέρουν την εργασία τους και μάλιστα σε πολύ χαμηλούς μισθούς²⁸.

Το ότι οι μισθοί θα είναι πολύ χαμηλοί βγαίνει σαν συμπέρασμα από την τρίτη θέση. Διότι δεδομένης της μετανάστευσης, άρα πλεονάζον εργατικό δυναμικό στα αστικά κέντρα και των χαμηλών τιμών των γεωργικών προϊόντων που αποτελούν τη βάση για τη συντήρηση των εργατών, οι μισθοί μπορούν να συμπιεσθούν μέχρι τα κατώτατα όρια συντήρησης. Επομένως η μείωση των σχετικών τιμών των αγροτικών προϊόντων που υποστηρίζεται από την άποψη αυτή έχει σαν κύριο στόχο, με την άνιση ανταλλαγή, την απόσπαση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου πλεονάσματος από τον αγροτικό τομέα, τόσο σε μορφή γεωργικών προϊόντων όσο και σε εργατικό δυναμικό, για τις ανάγκες της βιομηχανίας. Φυσικά οι υποστηρικτές αυτής της πολιτικής δεν κρύβουν αυτή τους την πρόθεση, διότι σύμφωνα με την τετάρτη θέση η εκβιομήχανιση, που στηρίζεται στη μεταφορά πλεονάσματος από το γεωργικό τομέα, προσφέρεται για γρήγορη οικονομική μεγένθυση.

Σε αντίθεση με την άποψη αυτή, ο G.T. Brown (1972) πιστεύει ότι η μείωση των σχετικών τιμών των γεωργικών προϊόντων έχει πολλά μειονεκτήματα ενώ αν το επίπεδο των τιμών αυτών αυξηθεί και πλησιάσει εκείνο της αγοράς (διεθνείς τιμές) δημιουργούνται ευνοϊκές προϋποθέσεις για την αύξηση της γεωργικής παραγωγής, την ισοκατανομή του εισοδήματος και γενικότερα για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Τις υποθέσεις του αυτές προσπαθεί να τις θεμελιώσει με αναφορές στην υπάρχουσα θεωρία αλλά και με εμπειρικά παραδείγματα που αντλεί από υπανάπτυκτες χώρες οι οποίες τα τελευταία χρόνια έχουν ακολουθήσει πολιτική τιμών υπέρ της γεωργίας²⁹. Συγκεκριμέ-

28. Η μετανάστευση μπορεί να είναι το αποτέλεσμα και της βαρειάς φορολογίας, που μειώνει το εισόδημα κάτω από το όριο συντήρησης.

29. Σύμφωνα με μία άλλη άποψη, η αλλαγή της πολιτικής τιμών υπέρ της γεωργίας από τις

να, υποστηρίζει ότι αν αφεθεί η διαμόρφωση των γεωργικών τιμών σε υψηλότερα επίπεδα θα δημιουργηθούν, μακροχρόνια, αυξητικές τάσεις στη γεωργική παραγωγή διότι θα είναι κερδοφόρα τόσο η ανακάλυψη και εφαρμογή νέων τεχνικών παραγωγής καθώς και οι ιδιωτικές επενδύσεις για την ποιοτική βελτίωση των αγρών.

Παράλληλα η πολιτική μείωσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων, ιδιαίτερα αν δεχθούμε ότι αυτή γίνεται για την ενίσχυση των εργατών, θα πρέπει να αφορά προϊόντα που κυρίως καταναλώνονται από εργάτες. Στην περίπτωση όμως αυτή μπορεί να οδηγηθούμε στην υποκατάσταση της παραγωγής γεωργικών προϊόντων με χαμηλή τιμή με προϊόντα που έχουν σχετικά αυξημένες τιμές. Έτσι το τελικό αποτέλεσμα αυτής της υποκατάστασης θα είναι, λόγω μείωσης της προσφοράς, η αύξηση των τιμών των γεωργικών προϊόντων που καταναλώνουν οι εργάτες και η μείωση των τιμών, λόγω αύξησης της προσφοράς, των προϊόντων που καταναλώνουν οι άλλες κοινωνικές τάξεις με υψηλότερα εισοδήματα.

Μιά άλλη παρατήρηση, σύμφωνα με την άποψη του Brown, είναι ότι η μεταφορά εισοδήματος από το γεωργικό στον αστικό τομέα, με τη στροφή των όρων εμπορίου εναντίον της γεωργίας, μπορεί να μειώσει τις ιδιωτικές αποταμιεύσεις αν η οριακή ροπή προς αποταμίευση του αγροτικού τομέα είναι μεγαλύτερη εκείνης του αστικού. Τέλος, η προσπάθεια αύξησης της παραγωγικότητας του αγροτικού τομέα με την επιδότηση των εισροών, άποψη που υποστηρίζεται από τους εκφραστές της πολιτικής των χαμηλών γεωργικών τιμών, θα οφελήσει περισσότερο τους μεγάλους παραγωγούς παρά τους μικρούς. Καταλήγοντας ο G.T. Brown θεωρεί ότι, αντί της πολιτικής των χαμηλών τιμών για τα γεωργικά προϊόντα και της επιδότησης των εισροών, θα ήταν περισσότερο ευνοϊκή για την οικονομική ανάπτυξη μιά αύξηση των τιμών των γεωργικών προϊόντων και μείωση των επιδοτήσεων και παράλληλα η αναγκαία απόσπαση γεωργικού πλεονάσματος να γίνεται με τη φορολογία της γεωργικής γης³⁰.

Πέρα όμως από τις επιδράσεις που μπορεί να έχει η πολιτική τιμών για την απόσπαση πλεονάσματος στην εσωτερική αγορά, η ίδια πολιτική για τα εξαγώγιμα προϊόντα οδηγεί στην απόσπαση του γεωργικού πλεονάσματος με τη μορφή συναλλάγματος. Πολλές χώρες έχουν στηρίξει την οικονομική τους ανάπτυξη και ιδιαίτερα την εκβιομηχάνισή τους, στις δυνατότητες που προσφέρει η γεωργία για την απόκτηση συναλλάγματος σε συνδυασμό με άλλα μέ-

χώρες των οποίων τα παραδείγματα χρησιμοποιεί ο Brown ήταν αποτέλεσμα δημοσιονομικών και άλλων προβλημάτων που προκλήθηκαν από την υπερπαραγωγή σιτηρών και την ενεργειακή κρίση, R.N.Fox (1978).

30. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Subrata Ghatak (1978), από την ανάπτυξη ενός σχετικά απλού υποδείγματος, όπου η μεταβολή των όρων εμπορίου υπέρ της γεωργίας έχει σαν αποτέλεσμα την αύξηση του πλεονάσματος.

τρα προστασίας της εγχώριας βιομηχανίας. Τα κυριώτερα από τα μέτρα αυτά αναφέρονται στον έλεγχο των τιμών του συναλλάγματος, στην πολιτική δασμών και φόρων ή επιδοτήσεων των εξαγωγών, στους ποσοτικούς περιορισμούς των εξαγωγών κ.λ.³¹

Η χρηματοδότηση όμως της βιομηχανίας με συνάλλαγμα, από την απόσπαση γεωργικού πλεονάσματος, δεν είναι πάντα εφικτή, ιδιαίτερα για χώρες με φτωχά εδάφη και χωρίς συγκριτικά πλεονεκτήματα. Αντίθετα έχει ευρεία εφαρμογή στις υπανάπτυκτες χώρες που έχουν ξεκάθαρο συγκριτικό πλεονέκτημα λόγω παραγωγικότητας, με συνέπεια χαμηλό κόστος, ή μονοπωλιακή δύναμη, λόγω κλίματος και φυσικών πόρων, με εξέχοντα παραδείγματα την Αργεντινή και τη Βραζιλία.

Συγκεκριμένα η μεθόδευση που ακολουθείται για την απόσπαση γεωργικού πλεονάσματος σε συνάλλαγμα θα μπορούσε να αποδοθεί, σε γενικές γραμμές, με το επόμενο απλό θεωρητικό σχήμα³². Ο γεωργικός τομέας πουλά στο εξωτερικό τα εξαγώγιμα προϊόντα του και αγοράζει προϊόντα της εγχώριας βιομηχανίας η οποία με τη σειρά της εισάγει από το εξωτερικό κεφαλαιουχικά αγαθά με το συνάλλαγμα που εισρέει από την πώληση των γεωργικών προϊόντων. Έστω ότι οι τιμές των γεωργικών προϊόντων που εξάγονται και των μηχανών που εισάγονται στη διεθνή αγορά είναι σταθερές. Επί πλέον ας υποθέσουμε ότι οι όροι εμπορίου στην εσωτερική αγορά μεταβάλλονται υπέρ της βιομηχανίας και ότι η τιμή του συναλλάγματος παραμένει σταθερή. Τότε όμως ο λόγος των τιμών σε εγχώριο νόμισμα των μηχανημάτων που εισάγονται, σε σχέση με τις τιμές των βιομηχανικών προϊόντων, θα μειώνεται με συνέπεια να μένει περισσότερο βιομηχανικό προϊόν για αύξηση του κεφαλαίου. Η μεθόδευση αυτή μπορεί εύκολα να επιτευχθεί σε περιόδους εσωτερικού πληθωρισμού οπότε ενώ οι τιμές των προϊόντων που εξάγονται και καθορίζονται από τις αγορές του εξωτερικού παραμένουν σταθερές, οι τιμές των βιομηχανικών θα αυξάνουν και την αύξηση αυτή μπορεί να ακολουθούν, με μικρότερους ρυθμούς, και τα εγχώρια κατανάλωσης γεωργικά προϊόντα.

Στην περίπτωση όμως αυτή δημιουργούνται κίνδυνοι υποκατάστασης της παραγωγής των γεωργικών προϊόντων για εξαγωγή με άλλα εγχώρια κατανάλωσης ή και βιομηχανικά. Οι μεταβολές αυτές, στη σύνθεση του γεωργικού προϊόντος που παράγεται, μπορεί να επηρεάσουν τις τιμές τόσο των για εγχώρια κατανάλωση προϊόντων όσο και των προϊόντων που εξάγονται αν η συμμετοχή τους στις προσφερόμενες στη διεθνή αγορά ποσότητες είναι μεγάλες. Στην περίπτωση που η χώρα έχει μονοπωλιακή δύναμη στη διεθνή αγορά η μείωση της προσφοράς μπορεί να είναι επωφελής για την εξάγουσα χώρα αρ-

31. Για μιά κριτική ανάλυση των μέτρων δημοσιονομικής πολιτικής για την εκβιομηχάνιση βλέπε N. M. Gordon (1980).

32. Οι παράγραφοι σχετικά με την απόκτηση συναλλάγματος στηρίζονται στην ανάλυση του E.L. Bache (1980).

κεί η αύξηση των διεθνών τιμών να συνοδεύεται από σχετικά ανελαστική ζήτηση³³. Παράλληλα, εφ' όσον η μεταβολή των όρων εμπορίου εναντίον των εξαγωγίμων γεωργικών προϊόντων θα είναι βραχυχρόνια, θα σταματήσει και η απόσπαση γεωργικού πλεονάσματος σε συνάλλαγμα το οποίο όμως θα αντικατασταθεί από πλεόνασμα που θα αποσπάται πλέον από τους καταναλωτές του εξωτερικού.

Αντίθετα αν οι διεθνείς τιμές δεν επηρεαστούν, η μείωση των ποσοτήτων των γεωργικών προϊόντων που εξάγονται θα μειώσει και την εισροή συναλλάγματος. Για τον λόγο αυτό προτείνεται, οι χώρες που δεν έχουν μονοπωλιακή δύναμη στη διεθνή αγορά να εφαρμόζουν πολιτική αύξησης των τιμών των γεωργικών προϊόντων σε επίπεδα που να πλησιάζουν τις τιμές της διεθνούς αγοράς³⁴. Με τον τρόπο αυτό επιδιώκεται η αύξηση της παραγωγής του προϊόντος που υψώνεται η τιμή και η μείωση της εσωτερικής του ζήτησης, με την υποκατάσταση από άλλα εγχώριας παραγωγής προϊόντα, έτσι ώστε να αυξάνονται οι ποσότητες προς εξαγωγή.

Πέρα όμως από την επιτυχή μεταφορά πλεονάσματος, οι συγκεκριμένοι τρόποι απόσπασης και ιδιαίτερα η πολιτική τιμών δεν εξασφαλίζουν και την προώθησή του σε παραγωγικές επενδύσεις. Τα συσσωρευόμενα κέρδη στον αστικό-βιομηχανικό τομέα μπορεί να αποδειχθεί ότι δαπανώνται για υπερπολυτελή κατανάλωση και μάλιστα εισαγόμενων προϊόντων ή τοποθετούνται σε μή παραγωγικές επενδύσεις, όπως αγορά ακινήτων. Στην προκειμένη περίπτωση και σε αντίθεση με τους τρόπους εκείνους όπου το κράτος έχει τον πλήρη έλεγχο στην χρήση του πλεονάσματος που αποσπάται, η τοποθέτηση του πλεονάσματος μπορεί να έχει αντιαναπτυξιακό χαρακτήρα.

Τέλος, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η εφαρμογή μίας οικονομικής πολιτικής για την απόσπαση μίας ειδικής μορφής γεωργικού πλεονάσματος (π.χ. σε συνάλλαγμα ή αποταμίευση), όχι μόνο μπορεί να μειώσει τελικά την συγκεκριμένη μορφή πλεονάσματος, αλλά και αν ακόμα επιτύχει την αύξηση της, μπορεί να έχει σαν αποτέλεσμα τη μείωση άλλων μορφών πλεονάσματος ή τον περιορισμό της ζήτησης βιομηχανικών προϊόντων εκ μέρους του γεωργικού τομέα³⁵.

33. Ελάχιστες είναι οι χώρες που κατέχουν μονοπωλιακή δύναμη στη διεθνή αγορά. Αλλά και στις περιπτώσεις των χωρών που έχουν μονοπωλιακή δύναμη δεν είναι σίγουρο αν τη δύναμη αυτή την διαχειρίζεται η συγκεκριμένη χώρα και όχι η πολυεθνική που συνήθως έχει την εκμετάλλευση του προϊόντος.

34. Η αστάθεια των διεθνών τιμών για τα αγροτικά προϊόντα δημιουργεί ορισμένες επιφυλάξεις για την αποτελεσματικότητα αυτής της πρότασης. Βλέπε G.D. Johnson (1978) και J.W. Willet (1978) .

35. Ανάλυση του προβλήματος αυτού επιχειρούν οι H. Myint (1975), καθώς επίσης και ο P.J. LLoyd (1970) με την ανάπτυξη μαθηματικού μοντέλου.

2.- Οι Αυτόματοι Τρόποι Απόσπασης

Οι αυτόματοι τρόποι μεταφοράς πλεονάσματος προϋποθέτουν την ανάπτυξη των ανταλλακτικών σχέσεων μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας. Η διαδικασία της απόσπασης πραγματοποιείται μέσα από την μεταβολή των όρων εμπορίου η οποία είναι αποτέλεσμα της διαφορετικής λειτουργικής δομής των τομέων γεωργίας και βιομηχανίας. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται στα μονοπωλιακά χαρακτηριστικά του βιομηχανικού τομέα σε σχέση με τον γεωργικό, ο οποίος λειτουργεί κάτω από συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού. Δύο από τους τρόπους αυτόματης απόσπασης που συνήθως εμφανίζονται στις υπανάπτυκτες οικονομίες είναι εκείνοι που σα γενεσιουργό αιτία έχουν: α) την τεχνολογία και β) το συνασπισμό ομάδας συμφερόντων.

α. Τεχνολογία: Στην περίπτωση του γεωργικού τομέα οι πολυάριθμες γεωργικές εκμεταλλεύσεις που παράγουν για την αγορά, στην προσπάθεια τους να προστατεύσουν τα εισοδήματά τους και την αγορά του προϊόντος τους, βρίσκονται σε συνεχή ανταγωνιστική πίεση που τις οδηγεί στην υιοθέτηση όλων των τεχνολογικών μεθόδων που εφαρμόζονται από συναγωνιστές τους για τη μείωση του κόστους παραγωγής. Έτσι η εισαγωγή μίας νέας τεχνολογίας αφήνει ελάχιστα περιθώρια χρόνου για κέρδη, στον πρώτο που την εφαρμόζει, πριν αυτή γίνει αποδεκτή και από τους υπόλοιπους παραγωγούς με τελικό αποτέλεσμα τη μείωση των τιμών αντί την αύξηση των κερδών.

Αντίθετα στο βιομηχανικό τομέα, ακόμα και όταν δεν χαρακτηρίζεται από υψηλή και αύξουσα μονοπωλιακή διάρθρωση, η διαφορετική μορφή της παραγωγικής διαδικασίας δίνει τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις να εξασκούν, για ορισμένο τουλάχιστο χρόνο, μονοπωλιακή δύναμη. Συγκεκριμένα επιτρέπει τη διασφάλιση της εφαρμογής νέων τεχνολογιών, στους πρώτους που τις εισάγουν, για πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από ότι στο γεωργικό τομέα, με συνέπεια την πραγματοποίηση κερδών λόγω χαμηλότερου κόστους παραγωγής. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ενώ τα οφέλη της τεχνολογικής προόδου στη γεωργία μεταφέρονται σχεδόν αυτόματα στους άλλους τομείς με τη μορφή χαμηλότερων τιμών, ο βιομηχανικός τομέας καρπώνεται για πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα κέρδη που οφείλονται στο χαμηλότερο κόστος παραγωγής λόγω τεχνολογίας³⁶.

β. Συνασπισμός ομάδας συμφερόντων: Μία άλλη μέθοδος αυτόματης απόσπασης γεωργικού πλεονάσματος που στηρίζεται στην ανταγωνιστική διάρθρωση του γεωργικού τομέα και την δυνατότητα εξάσκησης μονοπωλιακής εξουσίας στον καθορισμό των τιμών από το βιομηχανικό τομέα είναι εκείνη

36. Για λεπτομερή ανάλυση των επιδράσεων της τεχνολογίας στη μεταφορά πλεονάσματος βλέπε W.F. Owen (1966).

που αναλύεται από τους Bates και Rogerson (1980). Χωρίς να μπούμε σε λεπτομέρειες, η ουσία της ανάλυσης των ερευνητών αυτών στηρίζεται στην εξής θεώρηση. Σε μιά άνοδο των τιμών εκείνοι που έχουν να ωφεληθούν είναι οι παραγωγοί των προϊόντων που υψώθηκαν οι τιμές εφ' όσον δεν διαθέτουν μεγάλο μέρος του εισοδήματος των για την αγορά αυτών των προϊόντων. Στο βιομηχανικό τομέα, όπου η εξειδίκευση της παραγωγής είναι πολύ μεγάλη, η αύξηση της τιμής ενός προϊόντος θα οφελήσει τους παραγωγούς του προϊόντος δεδομένου ότι ένα ελάχιστο μέρος του εισοδήματος αυτών των παραγωγών διατίθεται για την αγορά του συγκεκριμένου προϊόντος. Επί πλέον η μεγάλη εξειδίκευση δίνει τη δυνατότητα στους παραγωγούς του βιομηχανικού τομέα να συνασπιστούν με βάση το παραγόμενο προϊόν και να αυξήσουν την τιμή του πολύ πάνω από το κόστος παραγωγής.

Αντίθετα στο γεωργικό τομέα των υπανάπτυκτων χωρών η εξειδίκευση είναι ελάχιστη. Η πλειονότητα των παραγωγών καλλιεργεί μιά μεγάλη σχετικά ποικιλία προϊόντων όχι μόνο για να εξασφαλίσει καταναλωτική αυτάρκεια αλλά και για να ελαχιστοποιήσει την πιθανή μείωση του εισοδήματός του από αντίξοες κλιματολογικές συνθήκες και δυσμενείς μεταβολές των τιμών. Έτσι ο συνασπισμός των αγροτοπαραγωγών, με βάση συγκεκριμένο προϊόν, δεν είναι εύκολος όχι μόνο διότι δεν υπάρχει εξειδίκευση αλλά και διότι η πληθώρα των παραγωγών και η μεγάλη τους διασπορά στο χώρο κάνει αδύνατη οποιαδήποτε προσπάθεια συμφωνίας. Επί πλέον τά οφέλη από ένα συνασπισμό, με βάση μιά ομάδα γεωργικών προϊόντων, πέρα από τις παραπάνω δυσκολίες του πλήθους των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και της διασποράς τους στο χώρο, θα είναι σχετικά μικρότερα μιά και μέρος του εισοδήματος των παραγωγών διατίθεται για την αγορά προϊόντων που επιδιώκεται η αύξηση της τιμής. Έτσι, σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, οι νόμοι της ελεύθερης αγοράς ενώ επιτρέπουν το συνασπισμό των παραγωγών του βιομηχανικού τομέα, οι οποίοι με αυτόν τον τρόπο μπορούν να επιβάλουν αύξηση τιμών, αντίθετα αποτρέπουν οι ίδιοι συνασπισμοί να πραγματοποιηθούν και στο γεωργικό τομέα με συνέπεια τη μεταβολή των όρων εμπορίου εναντίον της γεωργίας.

Η παραπάνω θεώρηση δεν διαφέρει από τη θέση ότι τα μονοπώλια καθορίζουν τις τιμές. Η διαφορά έγκειται στον αριθμό των επιχειρήσεων και στις δυνατότητες συνασπισμού των. Εφ' όσον όμως πραγματοποιηθεί ο συνασπισμός μιάς ομάδος παραγωγών ο επηρεασμός πλέον των τιμών γίνεται σχετικά εύκολα διότι, πέρα από τις δυνάμεις της αγοράς, αυτού του είδους οι συνασπισμοί μπορούν να έχουν συνήθως και την συμπαράσταση του κράτους. «Στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες η πολιτική του δημοσίου συχνά χρησιμοποιείται στο να μεταβάλλει τις σχετικές τιμές εναντίον της γεωργίας και υπέρ της βιομηχανίας»³⁷.

37. R.H. Bates, N.P. Rogerson (1980).

3.- Ο Έλεγχος της Διαδικασίας Απόσπασης και η Χρήση του πλεονάσματος

Η παρουσίαση που προηγήθηκε προσπάθησε να δείξει τη σημασία που έχει το γεωργικό πλεόνασμα (σε προϊόντα και εργατικό δυναμικό) για την οικονομική μεγέθυνση και τα προβλήματα που μπορεί να δημιουργηθούν από την εφαρμογή των διαφόρων τρόπων απόσπασης αυτού του πλεονάσματος. Ταυτόχρονα είδαμε ότι η διαδικασία απόσπασης η οποία εφαρμόζεται προσδιορίζει μέχρι ένα σημείο το ποιός είναι τελικά εκείνος που ιδιοποιείται το πλεόνασμα και ποιά μπορεί να είναι η πιθανή του χρήση. Πρίν κλείσουμε όμως αυτή μας την παρουσίαση θα θέλαμε να προσθέσουμε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τη διαδικασία απόσπασης και τη χρήση του γεωργικού πλεονάσματος.

Από την ανάλυση των τρόπων απόσπασης που έγινε, θα μπορούσε να βγει το συμπέρασμα ότι οι συγκεκαλυμένοι και οι αυτόματοι τρόποι απόσπασης γεωργικού πλεονάσματος πλεονεκτούν σε σχέση με τους τρόπους εξωοικονομικού εξαναγκασμού διότι προκαλούν μικρότερες αντιδράσεις από μέρους των παραγωγών και είναι σχετικά ανέξοδοι. Το συμπέρασμα όμως αυτό δεν δίνει ίσως τή βαρύτητα που χρειάζεται στο γεγονός ότι οι συγκεκαλυμένοι τρόποι και πολύ περισσότερο οι αυτόματοι επιτυγχάνουν την απόσπαση του πλεονάσματος μέσω του συστήματος της αγοράς και συγκεκριμένα μέσω του μηχανισμού διακίνησης και ανταλλαγής των εμπορευμάτων. Εδώ κυρίαρχο στοιχείο είναι οι εμπορευόμενοι, που ειδικά στην αγορά των γεωργικών προϊόντων προσπαθούν να δημιουργήσουν καταστάσεις μονοπωνίου και μονοπωλίου. Ένα άλλο χαρακτηριστικό τις διακίνησης των γεωργικών προϊόντων είναι ο μεγάλος αριθμός από μεσάζοντες που παρεμβάλλεται μεταξύ παραγωγού και καταναλωτή.

Αυτή η διάρθρωση και λειτουργία του εμπορικού κυκλώματος έχει σαν αποτέλεσμα να διογκώνει το πλεόνασμα που απασπάται από το γεωργικό τομέα και ένα μεγάλο μέρος από αυτό να το ιδιοποιούνται οι εμπορευόμενοι³⁸. Οι οικονομικοί όμως στόχοι των εμπόρων δεν είναι η διοχέτευση του πλεονάσματος που αποσπών στη αύξηση της συσσώρευσης παγίου κεφαλαίου, αλλά η ενίσχυση της θέσης τους στο χρηματοπιστωτικό κύκλωμα με την συσσώρευση του χρηματικού κεφαλαίου που διακινούν. Στην περίπτωση αυτή η θυσία που επιβάλλεται στο γεωργό ή και γενικότερα στο μισθοσυντήρητο δεν αντισταθμίζεται από αύξηση του παγίου κεφαλαίου για παραγωγικούς σκοπούς πράγμα που θα δικαιολογούσε από μιά άποψη την μείωση του τρέχοντος βιοτικού επιπέδου των χαμηλόμισθων.

Η αναδιανομή των εισοδημάτων, σε συνδυασμό με την αύξηση των σχετι-

38. Η δυνατότητα του εμπορικού κυκλώματος να αποσπά πλεόνασμα, με την συμπίεση των τιμών του παραγωγού και τη διόγκωση των τιμών του καταναλωτή, θα πρέπει να ενταχθεί στους αυτόματους τρόπους απόσπασης και συγκεκριμένα στη κατηγορία συνάσπιση ομάδας συμφερόντων.

κών τιμών των βιομηχανικών προϊόντων που καταναλώνουν οι γεωργοί και των ευρείας κατανάλωσης γεωργικών προϊόντων (που καταναλώνουν κυρίως οι φτωχότερες, τάξεις του αστικού τομέα) σε σχέση με τα άλλα αγροτικά προϊόντα, επηρεάζει τη διάρθρωση της καταναλωτικής δαπάνης. Η αναδιάρθρωση όμως της δαπάνης, που συνίσταται στην αύξηση της συμμετοχής των αγαθών που καταναλώνονται από υψηλόμισθους και μείωση της συμμετοχής των αγαθών που καταναλώνουν εργάτες και αγρότες, επιδρά στη διάρθρωση της βιομηχανικής και αγροτικής παραγωγής. Η προσπάθεια κάλυψης της ζήτησης των υψηλών εισοδημάτων μπορεί να μειώσει την παραγωγή προϊόντων που καταναλώνουν κυρίως οι φτωχότερες τάξεις με ανάλογες επιδράσεις στις τιμές. Επί πλέον τα προϊόντα που καταναλώνουν οι υψηλόμισθοι ή είναι εισαγόμενα ή έχουν μεγάλο ανταγωνισμό από εισαγόμενα πράγμα που οδηγεί στην υπερπροστασία της εγχώριας βιομηχανίας. Η πολιτική προστασία της εγχώριας βιομηχανίας κάτω από αυτές τις συνθήκες μπορεί να οδηγήσει στην μη ανταγωνιστικότητα και την τεχνολογική στασιμότητα του βιομηχανικού τομέα. Τέτοια σχήματα πολύ γρήγορα οδηγούν την οικονομία σε χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης με διαρκή μεταφορά και σπατάλη του αγροτικού πλεονάσματος, υψηλή δασμολογική προστασία και μη ανταγωνιστικότητα.

Ένα άλλο πρόβλημα το οποίο εμπεριέχεται στη διαδικασία απόσπασης που πραγματοποιείται με τους συγκεκριμένους και αυτόματους τρόπους απόσπασης, αναφέρεται στον όγκο του πλεονάσματος που αποσπάται και στη χρήση του. Ενώ στους τρόπους εξωοικονομικού εξαναγκασμού μπορεί να καθοριστεί με σχετική ακρίβεια η αξία ή ο όγκος του αποσπόμενου πλεονάσματος, στους άλλους τρόπους απόσπασης κάτι τέτοιο γίνεται σχεδόν αδύνατο λόγω της παρεμβολής της αγοράς. Η αδυναμία ελέγχου της ποσότητας του πλεονάσματος που αποσπάται συνεπάγεται και αδυναμία ελέγχου στον τρόπο που χρησιμοποιείται από αυτούς που το ιδιοποιούνται με εξαίρεση ίσως την κρατική ιδιοποίηση. Έτσι αφήνονται πολλά περιθώρια η τοποθέτηση του πλεονάσματος όχι μόνο να μην είναι η παραγωγικότερη δυνατή αλλά να μπορεί να θεωρηθεί και σαν σπατάλη κοινωνικών πόρων.

Συγκεκριμένα κάτω από τις δοσμένες συνθήκες των υπανάπτυκτων χωρών, ο βιομήχανος αναγκάζεται να μεγιστοποιεί το βραχυχρόνιο από το μακροχρόνιο κέρδος με συνέπεια την αντιαναπτυξιακή τοποθέτηση του πλεονάσματος που ιδιοποιείται ή την μετατροπή του σε μη παραγωγικές μορφές πλούτου. Αυτό συμβαίνει διότι οι επιχειρηματίες των χωρών αυτών «δεν λαμβάνουν υπόψη τους την αναμενόμενη μεγένθυση της οικονομίας της χώρας τους και ως εκ τούτου το μέγεθος της αγοράς ή απλά, έχοντας περιορισμένη οπτική, προεξοφλούν με μεγάλο επιτόκιο τα μελλοντικά κέρδη»³⁹. Δηλαδή η υπόθεση ότι ο βιομήχανος των υπανάπτυκτων χωρών έχει τα χαρακτηριστικά

39. N.M. Gorden (1980).

του καπιταλιστή και η δράση του έχει σαν στόχο την συνεχή συσσώρευση κερδών και παγίου κεφαλαίου δεν είναι απαραίτητο να αληθεύει ιδιαίτερα όταν λειτουργεί κάτω από συνθήκες υπερπροστασίας και έλλειψης ανταγωνισμού.

Με βάση τα παραπάνω το συμπέρασμα είναι ότι και αν ακόμα δεχθούμε ότι ο μηχανισμός της αγοράς έχει ορισμένα πλεονεκτήματα στην απόσπαση του γεωργικού πλεονάσματος, δεν εξασφαλίζει την αξιοποίηση του με αναπτυξιακά κριτήρια, επιτρέποντας σπατάλες και μη παραγωγική χρήση. Επομένως οι τρόποι εξωοικονομικού εξαναγκασμού, όπου η διαδικασία απόσπασης βρίσκεται κάτω από τον κρατικό έλεγχο, παρέχουν συνήθως πολύ μεγαλύτερες εγγυήσεις ότι το πλεόνασμα που αποσπάται θα χρησιμοποιηθεί για αναπτυξιακούς σκοπούς⁴⁰. Το πρόβλημα όμως του ελέγχου της χρήσης του πλεονάσματος που αποσπάται, είναι πολύ ευρύτερο και πολυπλοκότερο διότι άπτεται της διαμάχης για ένα κεντρικό ή αποκεντρωτικό σχεδιασμό της οικονομίας, πού σαν προβληματισμός δεν μπορεί να περιλειφθεί στα περιορισμένα πλαίσια αυτής της εργασίας.

Για να ανακεφαλαιώσουμε τώρα σε μία σχηματική μορφή τη διαδικασία απόσπασης του πλεονάσματος, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή εμπεριέχει τρεις στενά αλληλένδετες και αλληλοεξαρτώμενες διαστάσεις. Η πρώτη διάσταση αναφέρεται στο ποιός αποφασίζει και ξεκινά τη διαδικασία απόσπασης. Η δεύτερη διάσταση καλύπτει τον τρόπο με τον οποίο αποσπάται το πλεόνασμα από τους παραγωγούς και διοχετεύεται σ' αυτούς που το ιδιοποιούνται. Και η τρίτη διάσταση αναφέρεται στο ερώτημα σε ποιά χρήση τοποθετείται το πλεόνασμα από εκείνους που το ιδιοποιούνται.

Όπως είδαμε, στους τρόπους εξωοικονομικού εξαναγκασμού το κράτος έχει τον πλήρη έλεγχο των τριών αυτών διαστάσεων της διαδικασίας απόσπασης πλεονάσματος, με εξαίρεση ίσως ορισμένους τρόπους έμμεσου εξωοικονομικού εξαναγκασμού όπου τον έλεγχο της δεύτερης διάστασης τον μοιράζεται με τις δυνάμεις της αγοράς. Στην περίπτωση των τρόπων συγκεκαλυμμένης απόσπασης, ενώ τον έλεγχο της πρώτης διάστασης τον έχει συνήθως το κράτος, ο έλεγχος αυτός εξασθενεί στις δύο άλλες διαστάσεις. Αντίθετα οι ιδιωτικοί φορείς αποκτούν μεγαλύτερο έλεγχο καθώς περνάμε από τη μία διάσταση στην άλλη έτσι ώστε στο τελικό στάδιο να είναι οι μόνοι που αποφασίζουν το πως θα χρησιμοποιηθεί το πλεόνασμα που ιδιοποιήθηκαν. Τέλος στους αυτόματους τρόπους απόσπασης τον πλήρη έλεγχο και για τα τρία στάδια τον έχει εκείνος που ιδιοποιείται το πλεόνασμα. Ανεξάρτητα όμως από το ποιός έχει τον έλεγχο και αν το πλεόνασμα χρησιμοποιείται παραγωγικά το ερώτημα που

40. Φυσικά τίποτα δεν αποκλείει η τοποθέτηση του πλεονάσματος που αποσπάται από το κράτος να είναι εξίσου σπάταλη ή μη παραγωγική, ιδιαίτερα όταν αυτό χρησιμοποιείται με στόχο τη διατήρηση της εξουσίας ή για να καλύψει βραχυχρόνιες ανάγκες που δημιουργούνται από την οικονομική συγκυρία. (Π.χ. συντήριση αργόμισθων δημόσιων υπαλλήλων για να μειωθεί η ανεργία).

τίθεται είναι ποιές από τις δυνατές χρήσεις είναι η παραγωγικότερη. Δηλαδή ποιά είναι η αναπτυξιακή πολιτική που πρέπει να ακολουθηθεί για να επιτευχθούν οι μεγαλύτεροι δυνατοί ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης. Οι θέσεις που αναπτύχθηκαν σε σχέση με αυτό το ερώτημα είναι το αντικείμενο του επομένου μέρους αυτής της εργασίας.

Γ. Η ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΚΟΥ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑΤΟΣ

Οι θεωρητικές κατασκευές που προσπάθησαν να δώσουν απάντηση στο ερώτημα της τοποθέτησης του γεωργικού πλεονάσματος, μπορούν να ενταχθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Η μία υποστηρίζει την κατά προτεραιότητα ανάπτυξη του γεωργικού τομέα, η άλλη την κατά προτεραιότητα ανάπτυξη του βιομηχανικού. Και οι δύο αυτές απόψεις έχουν σά τελικό στόχο τη γρήγορη εκβιομήχανιση και οικονομική ανάπτυξη με αυξανόμενους ρυθμούς. Η αφετηρία τους όμως διαφέρει. Από τα επιχειρήματα που παραθέτει κάθε μία από τις δύο απόψεις, φαίνεται ότι η υπέρ της γεωργίας θέση στηρίζεται κυρίως στη δυνατότητα της γεωργίας να προσφέρει τα απαραίτητα για την οικονομική ανάπτυξη πλεονάσματα, ενώ η υπέρ της βιομηχανίας άποψη στηρίζεται στη δυνατότητα του βιομηχανικού τομέα να απορροφήσει τα πλεονάσματα αυτά και να επιτύχει αυξανόμενους ρυθμούς συσσώρευσης. Στη συνέχεια και χωρίς να εξαντλούμε την επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε, θα παραθέσουμε τα κυριότερα επιχειρήματα που προτάθηκαν από κάθε μία από τις δύο απόψεις.

α) Τα επιχειρήματα υπέρ της κατα προτεραιότητα ανάπτυξης της γεωργίας:

Κατά την άποψη αυτή η γεωργία θα πρέπει να έχει προτεραιότητα διότι (I) οι επενδύσεις⁴¹ στο γεωργικό τομέα είναι περισσότερο παραγωγικές σε μία υπανάπτυκτη οικονομία σε σύγκριση με τις επενδύσεις στο βιομηχανικό τομέα. Η ανάπτυξη όμως της γεωργίας δεν είναι αυτοσκοπός αλλά βάζει τις βάσεις για την εκβιομήχανιση της χώρας. Έτσι η αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας θα έχει σαν αποτέλεσμα, (II) να απελευθερώσει εργατικό δυναμικό για τις ανάγκες της βιομηχανικής επέκτασης, (III) να προσφέρει περισσότερα προϊόντα για να τραφεί ο εργαζόμενος στη βιομηχανία πληθυσμός, (IV) να αυξήσει το ποσοστό αποταμιεύσεων μιάς και η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στο εθνικό προϊόν στις υπανάπτυκτες χώρες είναι αρκετά μεγάλη, (V) να δημιουργήσει συναλλαγματικά αποθέματα με την εξαγωγή αγροτικών προϊόντων⁴² και επιπλέον (VI) με την αύξηση του γεωργικού εισοδήματος θα διευ-

41. Για μία λεπτομερέστερη ανάλυση και κριτική των επιχειρημάτων τόσο υπέρ της γεωργίας όσο και υπέρ της βιομηχανίας βλέπε R.B. Sutcliffe (1971).

42. Τό ρόλο του διεθνούς εμπορίου στην ανάπτυξη των υπανάπτυκτων χωρών, κάτω από δια-

ρυνθεί η αγορά βιομηχανικών προϊόντων.

Πέρα από αυτά τα επιχειρήματα αναπτύχθηκαν και άλλα για να τονίσουν την συνεισφορά της γεωργίας στην ανάπτυξη των άλλων τομέων λόγω της (VII) αλληλεξάρτησης της γεωργίας με τους άλλους τομείς στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας, με την προσφορά βασικών πρώτων υλών για τη βιομηχανία και τη ζήτηση ενδιάμεσων παραγωγικών αγαθών από τη βιομηχανία και τους άλλους τομείς.

Τέλος, η ανάπτυξη της γεωργίας μπορεί να συμβάλλει στην λύση άμεσων προβλημάτων των υπανάπτυκτων χωρών όπως (VIII) στη βελτίωση της διανομής του εισοδήματος και (IX) στην παραγωγική ενεργοποίηση του υποαπασχολούμενου και άνεργου εργατικού δυναμικού της χώρας. Όπως βλέπουμε τα επιχειρήματα που παρέθεσε η άποψη της κατά προτεραιότητα ανάπτυξης της γεωργίας έχουν σαν αντικείμενο, κατά κύριο λόγο, την παραγωγή πλεονάσματος στις διάφορες μορφές του και συμπληρώνονται από επιχειρήματα σταθεροποίησης και προώθησης της ανάπτυξης καθώς και επιχειρήματα για την επίλυση βασικών προβλημάτων των υπανάπτυκτων χωρών.

β) Τα επιχειρήματα υπέρ της άμεσης εκβιομηχάνισης:

Την ίδια διάρθρωση επιχειρημάτων, με διαφορετική όμως έμφαση, ακολουθούν και οι υποστηρικτές της εκβιομηχάνισης κατά προτεραιότητα.

Συγκεκριμένα, η εκβιομηχάνιση (I) αυξάνει την παραγωγικότητα, το κατά κεφαλή εισόδημα, και επιταχύνει τη δημιουργία πλεονάσματος πολύ γρηγορότερα από ότι οποιοσδήποτε άλλος τομέας της οικονομίας, (II) μπορεί να υποκαταστήσει τα εισαγόμενα βιομηχανικά προϊόντα ή και να προωθήσει τις εξαγωγές με ευνοϊκές συνέπειες για το ισοζύγιο πληρωμών. Ένας άλλος στόχος που επιτυγχάνεται με την εκβιομηχάνιση είναι (III) η ζήτηση όλο και μεγαλύτερων ποσοτήτων αγροτικών προϊόντων που συνδυαζόμενη με (IV) τη δημιουργία ευκαιριών για απασχόληση, διευκολύνουν την απορρόφηση του υποαπασχολούμενου και άνεργου εργατικού δυναμικού του γεωργικού τομέα. Ακόμα η εκβιομηχάνιση συμβάλλει στην σταθεροποίηση και επέκταση των αναπτυξιακών διαδικασιών, διότι είναι (V) ο περισσότερο αλληλοσυμπληρούμενος με την υπόλοιπη οικονομία τομέας, με άμεσες και έμμεσες επιπτώσεις που προάγουν όχι μόνο τη γεωργική αλλά και την ανάπτυξη των άλλων τομέων, και επί πλέον (VI) με την παραγωγή ενδιάμεσων αγαθών αυξάνει την ευκαμψία της οικονομίας. Επίσης η εκβιομηχάνιση (VII) περιορίζει τις διακυμάνσεις και ενθαρρύνει τη δημιουργία συνθηκών σταθεροποίησης των εισοδημάτων, των φόρων κ.λ., (VIII) αυξάνει τέλος την αυτάρκεια και την εθνική

φορετικές συνθήκες του γεωργικού τομέα, και σε σχέση με τις αναπτυγμένες χώρες, αναλύει ο J.M. Flander (1969).

ανεξαρτησία, ελαχιστοποιώντας τον βαθμό εξάρτησης της οικονομίας της χώρας από τις ξένες αγορές για την προμήθεια σειράς ουσιωδών προϊόντων.

γ) Κριτική και σύνθεση των δύο απόψεων:

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν από τις δύο παραπάνω απόψεις περιορίζονται και προσδιορίζονται από συγκεκριμένες συνθήκες που αντιμετωπίζουν διάφορες υπανάπτυκτες οικονομίες ή και οικονομίες αναπτυγμένες. Έτσι τα υπέρ της γεωργίας επιχειρήματα φαίνεται να έχουν σαν πλαίσιο αναφοράς τα χαρακτηριστικά χωρών όπου υπάρχει επάρκεια γεωργικής γης. Αντίθετα τα υπέρ της βιομηχανίας επιχειρήματα φαίνεται να είναι επηρεασμένα από το μοντέλο ανάπτυξης της ΕΣΣΔ και χωρών με υπερπληθυσμό και σχετικά φτωχές πλουτοπαραγωγικές πηγές.

Ανεξάρτητα όμως από τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά υπανάπτυκτων χωρών κάτω από τα οποία έχουν εφαρμογή ή όχι οι παραπάνω θέσεις, η αλληλοσυσχέτιση των επιχειρημάτων που αναπτύχθηκαν από την κάθε μία άποψη δείχνουν ότι η ισχύς τους δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονη⁴³. Για παράδειγμα πολλά από τα επιχειρήματα, που αναπτύχθηκαν υπέρ του γεωργικού τομέα, φαίνεται να αποκλείουν την ταυτόχρονη επιδίωξη τους. Συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι η ανάπτυξη της γεωργίας θα αυξήσει τις αποταμιεύσεις αλλά και την αγορά βιομηχανικών ειδών, ή ότι θα απελευθερώσει εργατικά χέρια για τη βιομηχανία και παράλληλα οι επενδύσεις στη γεωργία θα αυξήσουν την απασχόληση. Και ακόμα, ότι η ανάπτυξη της γεωργίας θα προσφέρει περισσότερα προϊόντα για τους εργαζόμενους στη βιομηχανία αλλά θα αυξήσει και τα συναλλαγματικά αποθέματα με τις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων.

Την ίδια αντίφαση μπορούμε να δούμε και στα επιχειρήματα υπέρ της κατά προτεραιότητα εκβιομηχάνισης. Για παράδειγμα, στις πρώτες φάσεις της οικονομικής ανάπτυξης ο βιομηχανικός τομέας δεν μπορεί ταυτόχρονα να αυξάνει τις αποταμιεύσεις να βελτιώνει το ισοζύγιο πληρωμών, με την υποκατάσταση εισαγωγών και ταυτόχρονη προώθηση εξαγωγών και να παράγει ενδιάμεσα αγαθά για την εσωτερική αγορά. Διότι αν η ανάπτυξη του στηρίζεται στην εισαγωγή ξένης τεχνολογίας και παγίου κεφαλαίου, τότε υπάρχουν πολλές πιθανότητες μεγάλης διαροής κερδών και κεφαλαίων προς την αγορά του εξωτερικού.

Είναι φανερό ότι η εμπειρική επαλήθευση των επιχειρημάτων που αναπτύχθηκαν από τις δύο απόψεις δεν μπορεί να επιτευχθεί ταυτόχρονα. Η πραγματοποίηση των αποτελεσμάτων που επικαλείται ένα επιχείρημα προϋποθέτει ότι χρονικά έχουν επιτευχθεί τα αποτελέσματα ενός άλλου επιχειρήματος. Δηλαδή τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν ακολουθούν μία χρονική ιεράρχηση και αλληλοεξάρτηση έτσι ώστε άλλα από αυτά μπορούν να αποτελέσουν βραχυ-

43. R.B. Sutcliffe (1971).

χρόνιους στόχους της οικονομικής πολιτικής και άλλα μακροχρόνιους. Επί πλέον όλα αυτά δεν είναι ανεξάρτητα από τα συγκεκριμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε χώρας.

Γιά παράδειγμα, το επιχείρημα ότι η ανάπτυξη του γεωργικού τομέα θα μειώσει την ανισοκατανομή του εισοδήματος, προϋποθέτει συγκεκριμένους θεσμούς ιδιοκτησίας γης και οργάνωσης της γεωργικής παραγωγής που να βασίζεται στην οικογενειακή ή συνεταιριστική μορφή γεωργικής εκμετάλλευσης. Αντίθετα, αν οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες έχουν προκαλέσει τη συγκέντρωση της γης σε ένα μικρό αριθμό μεγαλοϊδιοκτητών, η οποιαδήποτε ανάπτυξη της γεωργίας, θα προκαλέσει μεγαλύτερη μάλλον ανισοκατανομή παρά ισοκατανομή του εισοδήματος. Κατά συνέπεια η βελτίωση της διανομής του γεωργικού εισοδήματος δεν μπορεί να είναι το αποτέλεσμα απλώς και μόνο της γεωργικής ανάπτυξης, με τη στενή οικονομική έννοια του όρου, αν δεν προϋπάρχουν οι κατάλληλοι θεσμοί ιδιοκτησίας. Ανεξάρτητα όμως από αυτή την επί μέρους παρατήρηση, γιά το θέμα της επίδρασης της ανάπτυξης πάνω στην διανομή του εισοδήματος έχουν διατυπωθεί πολλές αντιτιθέμενες απόψεις⁴⁴.

Ένα άλλο παράδειγμα επιχειρήματος, του οποίου η εμπειρική επαλήθευση εξαρτάται από τις συνθήκες που επικρατούν σε δεδομένη υπανάπτυκτη χώρα, είναι ο ισχυρισμός ότι οι επενδύσεις στη γεωργία αυξάνουν την απασχόληση⁴⁵. Αν δεχθούμε μιά πλεονασματική σε εργατικό δυναμικό οικονομία, θα πρέπει στην αρχική φάση της ανάπτυξης της να αυξήσει την παραγωγικότητα της εργασίας μέσω της ανόδου της παραγωγικότητας της γεωργικής γής. Η παραγωγικότητα της γης μπορεί να βελτιωθεί με την εφαρμογή νέας τεχνολογίας η οποία απαιτεί επενδύσεις όχι μόνο σε έργα υποδομής, αλλά και βελτιωμένες ποικιλίες γεωργικών προϊόντων, εκμηχάνιση κ.λ. Γιά να αυξηθεί όμως και η απασχόληση θα πρέπει η τεχνολογία που εισάγεται να χρησιμοποιεί περισσότερη εργασία ή τουλάχιστον να μη μειώνει τις ανάγκες γιά εργατικό δυναμικό.

Οι πιθανότητες επαλήθευσης όμως αυτού του συλλογισμού είναι συνάρτηση των θεσμών της ιδιοκτησίας και οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας που επικρατούν στη συγκεκριμένη οικονομία. Γιά παράδειγμα, έστω ότι οι ιδιοκτησιακές σχέσεις είναι τέτοιες που επιτρέπουν την συγκέντρωση της γης στα χέ-

44. Από εμπειρική άποψη ο Kuznets (1955) δέχεται ότι η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης στην αρχή αυξάνει και στη συνέχεια μειώνει τις εισοδηματικές ανισότητες.

Από θεωρητική άποψη ο Lewis (1955, 1976), υποστηρίζει τη δημιουργία εισοδηματικών ανισοτήτων σα μέτρο πολιτικής γιά την οικονομική ανάπτυξη. Αντίθετα ο Myrdal (1968, 1971) θεωρεί την ισοκατανομή σαν προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης. Γιά λεπτομερή παρουσίαση με πλούσια βιβλιογραφία σε εμπειρική και θεωρητική έρευνα πάνω στο θέμα των ανισοτήτων στην οικονομική ανάπτυξη, βλέπε D. Colman και F. Nixon (1978).

45. Ανάλυση πάνω σ' αυτό το θέμα βλέπε Pandolph Barker (1978).

ρια μίας μικρής σχετικά ομάδας γαιοκτημόνων. Στην περίπτωση αυτή οι γαιοκτήμονες ενδιαφέρονται για επενδύσεις που εκτοπίζουν εργασία, διότι έτσι απαλλάσσονται από τις πιέσεις για αύξηση μισθών ή και για αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο που τους εξασφαλίζει την αποκλειστική εκμετάλλευση της γης. Δεδομένης επιπλέον της πολιτικής δύναμης που συνήθως έχουν και τη μεροληψία των ξένων και ντόπιων τεχνοκρατών, για μεθόδους παραγωγής εντάσεως κεφαλαίου, είναι σχεδόν σίγουρο ότι οι επενδύσεις στη γεωργία, ενώ θα μεγιστοποιούν τα ιδιωτικά οφέλη των γαιοκτημόνων, θα εμποδίζουν την μεγιστοποίηση ή και θα ελαχιστοποιούν τα κοινωνικά οφέλη.

Όπως είδαμε στα προηγούμενα, σχετικά με την χρονική διάσταση των επιχειρημάτων, ορισμένα από αυτά αποτελούν προϋποθέσεις ή βραχυχρόνιους στόχους μίας πολιτικής οικονομικής ανάπτυξης ενώ άλλα εντάσσονται στους μακροχρόνιους στόχους. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των επιχειρημάτων με μακροχρόνια προοπτική είναι ότι όλα σχεδόν προϋποθέτουν και την ανάπτυξη του άλλου τομέα. Συγκεκριμένα, σχεδόν όλα τα επιχειρήματα υπέρ της άμεσης εκβιομηχάνησης έχουν χαρακτήρα μακροχρόνιας επίτευξης στόχων και πολλά από αυτά προϋποθέτουν την ανάπτυξη της γεωργίας, ή μπορούν παράλληλα να χρησιμοποιηθούν σαν επιχειρήματα υπέρ της γεωργικής ανάπτυξης. Για παράδειγμα τα επιχειρήματα της αλληλοσυμπληρωματικότητας της βιομηχανίας με τους άλλους τομείς και της αύξησης της αγοράς των γεωργικών προϊόντων, λόγω της εκβιομηχάνησης, προϋποθέτουν μία κάποια παράλληλη ανάπτυξη της γεωργίας. Αντίθετα το επιχείρημα ότι η εκβιομηχάνιση περιορίζει τις οικονομικές διακυμάνσεις, χαρακτηριστικό της γεωργικής παραγωγής, μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν επιχείρημα για την διεκδίκηση περισσότερων πόρων για επενδύσεις που θα συμβάλουν στην άμβλυνση των διακυμάνσεων της γεωργικής παραγωγής. Τις ίδιες παρατηρήσεις θα μπορούσαμε να κάνουμε και για τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν υπέρ της γεωργίας. Ορισμένα από αυτά, όπως η απελευθέρωση εργατικού δυναμικού, η αύξηση της προσφοράς γεωργικών προϊόντων προς τη βιομηχανία, ή η δημιουργία αγοράς για τα βιομηχανικά προϊόντα, προϋποθέτουν μία παράλληλη ανάπτυξη της βιομηχανίας ή έχουν μία περισσότερο μακροχρόνια προοπτική, ενώ αντίθετα η αύξηση των γεωργικών αποταμιεύσεων και η δημιουργία απασχόλησης στο γεωργικό τομέα έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα σαν βραχυχρόνιοι παρά μακροχρόνιοι στόχοι.

Από την περιληπτική παρουσίαση των επιχειρημάτων των δύο φαινομενικά αντίθετων απόψεων, καθώς και από την γενική και αποσπασματική κριτική που έγινε, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η κατά προτεραιότητα ανάπτυξη του ενός ή του άλλου τομέα δεν μπορεί να υποστηριχθεί τουλάχιστον σαν γενικά αποδεκτή και μακροχρόνια διαδικασία ανάπτυξης. Η μεγάλη διαχρονική αλληλεξάρτηση των επιχειρημάτων αυτών και ο αλληλοεπηρεασμός της ανάπτυξης του ενός τομέα από τον άλλον δημιουργεί προβλήματα σε μία κατά προτεραιότητα πολιτική ανάπτυξης του ενός τομέα όταν δεν αφήνονται

περιθώρια για προώθηση της ανάπτυξης και του άλλου τομέα. Με απλά λόγια, τα βραχυχρόνια μέτρα πολιτικής για την ανάπτυξη του ενός τομέα μπορεί, σε μακροχρόνια περίοδο, να αντιστρατεύονται τους γενικότερους στόχους της οικονομικής ανάπτυξης, διότι προβάλλουν εμπόδια στη μεγένθυση και των άλλων τομέων. «Η γρήγορη οικονομική ανάπτυξη εξαρτάται από την αμοιβαία δράση μεταξύ επεκτεινόμενης βιομηχανίας και επεκτεινόμενης γεωργίας. Σε μία φάση της ανάπτυξης το κλειδί μπορεί να είναι η γεωργία σε μιά άλλη η βιομηχανία. Η έμφαση μεταβάλλεται από χρόνο σε χρόνο χωρίς ασυνέπεια στη θεωρία. Σύμφωνα με την αρχή της αλληλεπίδρασης, χωρίς αυτές τις επιφυλάξεις, και τα δύο, πρώτη η γεωργία και πρώτη η βιομηχανία, είναι μισές αλήθειες»⁴⁶. Επομένως δεν μπορεί να τεθεί το ερώτημα «αν η ανάπτυξη θα έπρεπε να προχωρήσει μέσω της εκβιομηχάνισης ή μέσω της βελτίωσης της γεωργίας. Μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με μία ταυτόχρονη προσπάθεια και προς τις δύο κατευθύνσεις... η πολιτική των επενδύσεων πρέπει να τονίζει ιδιαίτερα την ανάπτυξη της βιομηχανίας – ανυψώνοντας ταυτόχρονα τη γεωργία αρκετά ψηλά για να υποστηρίξει τη διαδικασία εκβιομηχάνισης – έτσι ώστε να είναι ικανή τελικά να επανέλθει και να δώσει στη γεωργία μιά μεγαλύτερη ώθηση με τη βοήθεια των επεκτεινόμενων μέσων της βιομηχανικής παραγωγής»⁴⁷.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΔΥΟ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

Λεπτομερής αναφορά σε όλες τις ενδιαφέρουσες περιπτώσεις απόσπασης πλεονάσματος από τη γεωργία δεν μπορεί να γίνει στα πλαίσια αυτής της μελέτης. Εδώ θα παρουσιάσουμε σε πολύ γενικές γραμμές το ρόλο της γεωργίας στην ΕΣΣΔ και στην Ιαπωνία. Η επιλογή των χωρών αυτών είναι σκόπιμη γιατί πολύ συχνά αναφέρονται ως κλασικά παραδείγματα απόσπασης γεωργικού πλεονάσματος το οποίο χρησιμοποιήθηκε με σχετική επιτυχία για την γρήγορη εκβιομηχάνιση. Επίσης η ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών συστημάτων κάνει τη σύγκριση εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και μπορεί να αποτελέσει βάση για την εξαγωγή χρήσιμων προτάσεων πολιτικής για τις χώρες που βρίσκονται ακόμα στο στάδιο της εκβιομηχάνισης.

α) Η πολιτική απόσπασης γεωργικού πλεονάσματος στην ΕΣΣΔ μεταξύ 1928-1932, και μετέπειτα, αποτέλεσε ίσως το ποιο σημαντικό τμήμα μιάς ολοκληρωμένης αντίληψης για εκβιομηχάνιση μέσω κεντρικού προγραμματισμού και αποκλειστική στήριξη στις εγχώριες δυνάμεις και πόρους. Σύμφωνα με τον Preobrazhensky⁴⁸, για την εξασφάλιση γρήγορης εκβιομηχάνισης μιάς

46. Cambridge Conference Report for Development (1971).

47. P.A. Baran (1957).

48. E. Preobrazhensky (1965), σελ. 91.

σχετικά καθυστερημένης χώρας, ήταν αναγκαία «μία ανταλλαγή μικρότερης ποσότητας εργασίας του σοσιαλιστικού οικονομικού συστήματος με μία μεγαλύτερη ποσότητα εργασίας του μη σοσιαλιστικού οικονομικού συστήματος»⁴⁹. Η πολιτική αυτή έχει διερευνηθεί και αξιολογηθεί από πολλούς μελετητές⁵⁰.

Το σύνολο των μέτρων οικονομικής πολιτικής της ΕΣΣΔ, στην περίοδο που αναφερόμαστε, αποσκοπούσαν στην εξυπηρέτηση ενός βασικού στόχου: τη γρήγορη εκβιομηχάνιση με προτεραιότητα στη δημιουργία βαρειάς βιομηχανίας, κυρίως βιομηχανίας παραγωγής μέσων παραγωγής, σε τρόπο ώστε η χώρα να αποκτήσει το συντομότερο δυνατό τεχνολογική ανεξαρτησία. Γιά το σκοπό αυτό αποσπάστηκαν από τη γεωργία εργατικό δυναμικό, τρόφιμα, αγροτικές πρώτες ύλες και σε μεγάλο βαθμό, στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης, το αναγκαίο συνάλλαγμα γιά την προμήθεια μηχανημάτων και πρώτων υλών από το εξωτερικό. Βλέπουμε δηλαδή ότι στην προκειμένη περίπτωση η γεωργία πρόσφερε όλες τις μορφές πλεονασμάτων. Το χαρακτηριστικότερο όμως στοιχείο της περίπτωσης αυτής είναι ο τρόπος με τον οποίο αποσπάστηκαν τα διάφορα γεωργικά πλεονάσματα. Το πλεόνασμα εργατικού δυναμικού μεταφέρθηκε στην βιομηχανία με κίνητρα και όχι με εξαναγκασμό. Αντίθετα η απόσπαση του πλεονάσματος προϊόντων έγινε με αναγκαστική συγκέντρωση μέρους της αγροτικής παραγωγής χωρίς ουσιαστικό αντάλλαγμα, μιά και στην πρώτη φάση της εκβιομηχάνισης, η παραγωγή καταναλωτικών βιομηχανικών αγαθών δεν προωθήθηκε. Και αργότερα, όταν οι αγρότες αντέδρασαν αρνούμενοι να φέρουν το βάρος της εκβιομηχάνισης, η κρατική πολιτική υιοθέτησε μέτρα κολεκτιβοποίησης της γεωργίας.

Η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας και του βαθμού επιτυχίας της πολιτικής απόσπασης γεωργικού πλεονάσματος στην ΕΣΣΔ είναι δύσκολο έργο. Και τούτο γιατί σε μία περίοδο βαθιών κοινωνικών αλλαγών, πολιτικών αντιθέσεων, εξωτερικών κινδύνων, κατάλυσης παλαιών αντιλήψεων, αλλαγή οικονομικής οργάνωσης κ.λ., τά αποτελέσματα ενός συγκεκριμένου στόχου οικονομικής πολιτικής είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να προσδιοριστούν με αντικειμενικότητα και σαφήνεια. Γενικά οι αξιολογήσεις ακολούθησαν δύο κατευθύνσεις: α) ποιοτική εκτίμηση του τελικού αποτελέσματος σε αντιπαράθεση με το κάθε μορφής κόστος και β) ποσοτική εκτίμηση της επιτυχίας των διάφορων μέτρων πολιτικής. Αυτονόητο είναι ότι οι ποσοτικές εκτιμήσεις έχουν μερικό χαρακτήρα μιά και όλα τα μεγέθη δεν είναι μετρήσιμα.

Το συνολικό, ποιοτικό, αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής είναι γνωστό. Η ΕΣΣΔ κατόρθωσε μέσα σε εκπληκτικά μικρό χρονικό διάστημα, ενάντια στις αντίξοες εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες, να μεταμορφωθεί από μία κυρίως γεωργική χώρα σε μία προχωρημένη τεχνολογικά ανεξάρτητη βιομηχανι-

49. Με τον όρο σοσιαλιστικό σύστημα ο Preobrazhensky εννοεί κυρίως τον βιομηχανικό τομέα και με μη σοσιαλιστικό σύστημα τον αγροτικό τομέα της οικονομίας.

50. M. Dobb (1966), A. Ebrlich (1950), E.H. Carr (1958).

κή οικονομία, επιτυγχάνοντας εντυπωσιακούς ρυθμούς αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής⁵¹. Αυτό είναι αναμφισβήτητο. Αλλά πρέπει παράλληλα να σημειωθεί ότι η εκβιομηχάνιση της ΕΣΣΔ είχε αρχίσει στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Σημαντική πρόοδος είχε πραγματοποιηθεί πριν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Διέθετε εκτεταμένη υποδομή, κυρίως ικανοποιητικό σιδηροδρομικό δίκτυο και είχε μικρό μεν αλλά ικανό τεχνικό οργανωτικό και επιστημονικό δυναμικό⁵². Η πολιτική αυτή, ωστόσο, που στηρίχτηκε στην απομύζηση της γεωργίας, είχε ενδεχόμενως σαν συνέπεια χρόνιες αδυναμίες του αγροτικού τομέα, πράγμα που μετριάζει κάπως το εκπληκτικό βιομηχανικό θαύμα της ΕΣΣΔ. Αλλά η σημαντικότερη ίσως αποτυχία της πολιτικής απόσπασης γεωργικού πλεονάσματος συνίσταται στην παντελή σχεδόν άρνηση του αγροτικού πληθυσμού να την αποδεχθεί⁵³.

Πάντως ο τρόπος αυτός, δηλαδή απόσπαση πλεονάσματος χωρίς αντάλλαγμα, ήταν αναπόφευκτος μιά και η προτεραιότητα που δόθηκε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας μέσω παραγωγής είχε σαν συνέπεια να δεσμεύονται εργασία, μέσα παραγωγής και πρώτες ύλες για μεγάλα χρονικά διαστήματα και κατά συνέπεια έλλειψη μέσων για την παραγωγή καταναλωτικών βιομηχανικών αγαθών για να προσφερθούν στους γεωργούς με σκοπό να λειτουργήσουν σαν κίνητρο αύξησης της προσφοράς γεωργικού πλεονάσματος. Πολιτική παροχής κινήτρων ακολούθησε η Κίνα που προώθησε ταυτόχρονα, την παραγωγή καταναλωτικών βιομηχανικών αγαθών, την παραγωγή μέσω παραγωγής και την αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας. Ειδικά η προσπάθεια για αύξηση του εμπορεύσιμου γεωργικού πλεονάσματος έγινε με τη προσφορά ελκυστικών βιομηχανικών προϊόντων που παρακινούσαν τους γεωργούς να αυξήσουν την παραγωγή τους για να τα αποκτήσουν⁵⁴. Όμως παρόμοιες εκτιμήσεις και γενικεύσεις δεν συμβάλλουν ουσιαστικά στην αξιολόγηση της συγκεκριμένης πολιτικής απόσπασης γεωργικού πλεονάσματος αν δεν συνδυασθούν με ποσοτικές εκτιμήσεις. Γι' αυτό το λόγο πολλοί μελετητές της οικονομίας της ΕΣΣΔ προσπάθησαν να εκτιμήσουν το βαθμό επιτυχίας της πολιτικής απόσπασης γεωργικού πλεονάσματος, όχι με αναφορά στην συνολική οικονομική κατάσταση αλλά σε σχέση με το μέγεθος αυτού τούτου του πλεονάσματος. Είναι φανερό ότι για μιά παρόμοια προσέγγιση χρειάζεται να υπάρχουν στοιχεία τόσο για τις εκροές από το γεωργικό τομέα όσο και για τις εισροές προς αυ-

51. G.W. Nutter (1962).

52. B.F. Johnston, P. Kilby (1975), σελ. 286.

53. Η σημασία ωστόσο αυτών των παρατηρήσεων δεν πρέπει να υπερβάλλεται. Και τούτο γιατί ο Α' παγκόσμιος πόλεμος και η Επανάσταση που ακολουθήθηκε από εμφύλιο πόλεμο προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές. Πρέπει, ίσως, να σημειωθεί ότι η θέση του Bucharin και του Lenin ήταν διαφορετική. Υποστηρίζουν ότι η απόσπαση του γεωργικού πλεονάσματος πρέπει να γίνει με αντίστοιχη προσφορά βιομηχανικών προϊόντων.

54. J. Robinson, J. Eatwell (1973), σελ. 318.

τόν. Τα απαραίτητα στατιστικά στοιχεία⁵⁵ όμως είναι πολύ περιορισμένα και έτσι οι μελετητές βασίζονται κυρίως σε εκτιμήσεις. Το τελευταίο έχει σαν συνέπεια ότι οι εμπειρικές έρευνες καταλήγουν σε αντικρουόμενα συμπεράσματα. Κατά τις εκτιμήσεις του J.R. Millar η πολιτική αυτή στην καλλίτερη περίπτωση ήταν ουδέτερη. Οι εκροές από τη γεωργία ήταν ίσες περίπου με τις εισροές. Άλλες εκτιμήσεις⁵⁶ όμως δείχνουν ότι, στην διάρκεια της περιόδου του πρώτου πενταετούς, η μεταφορά πλεονάσματος όχι μόνο δεν αυξήθηκε αλλά είναι πολύ πιθανό να μειώθηκε σημαντικά. Πάντως αναμφισβήτητο γεγονός είναι ότι η γεωργική παραγωγή στο σύνολο της μειώθηκε αισθητά. Η μείωση όμως της γεωργικής παραγωγής μπορεί να προκλήθηκε από την μαζική απόσπαση εργασίας. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου οι εργαζόμενοι στον μη γεωργικό τομέα διπλασιάστηκαν και η ΕΣΣΔ από χώρα με πλεόνασμα εργασίας το 1928 μεταβλήθηκε σε μία χώρα με έλλειψη εργατικών χεριών στα μέσα της δεκαετίας του 1930⁵⁷.

β) Η Ιαπωνική περίπτωση μεταξύ της πολινόρθωσης της δυναστείας Meiji και του πρώτου παγκόσμιου πόλεμου (1868-1912) αναφέρεται σαν παράδειγμα όπου η ανάπτυξη βασίστηκε, σε μεγάλο βαθμό, στο πλεόνασμα που απόσπασε από τη γεωργία⁵⁸ αναγκαστικά μεν αλλά με πιο συγκεκαλυμένο σε σχέση με την ΕΣΣΔ τρόπο. Η επιβολή φόρων στον αγροτικό τομέα συνοδεύτηκε από παράλληλη προσπάθεια για αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία. Για την απόσπαση του πλεονάσματος η Ιαπωνία χρησιμοποίησε ως φορολογική βάση το γεωργικό εισόδημα, τη γη και τις τιμές των βιομηχανικών προϊόντων που κατευθύνονταν στη γεωργική κατανάλωση. Η πολιτική αυτή σύμφωνα με τις εκτιμήσεις φαίνεται να υπήρξε αρκετά αποτελεσματική⁵⁹. Όλες οι εμπειρικές έρευνες που έγιναν συμφωνούν ότι μεταφορά πλεονάσματος έλαβε χώρα από τη γεωργία προς τη βιομηχανία, αλλά διαφωνούν για το ύψος και το ρόλο του την εκβιομηχάνιση. Ο Ishikawa⁶⁰ π.χ. υποστηρίζει ότι παρ' όλο που στην περίοδο Meiji πραγματοποιήθηκε καθαρή μεταφορά γεωργικού πλεονάσματος, το μέγεθος του τελευταίου ήταν τόσο μικρό ώστε δεν αποτέλεσε σημαντική πηγή για την Ιαπωνική εκβιομηχάνιση. Αντίθετα, τα συμπεράσματα

55. J.R. Millard (1970).

56. M. Ellman (1975, 1978), J.R. Millard (1974).

57. M. Dobb (1966).

58. Η φορολογία του γεωργικού τομέα αντιπροσώπευε την κύρια πηγή των εσόδων του κράτους. Σύμφωνα με τους B.F. Johnston και P. Kildy (1975) «το ποσοστό των γεωργικών φόρων στο σύνολο των κρατικών εσόδων ανερχόταν στο 85% μεταξύ 1888-92 και εξακολουθούσε να είναι ψηλό 40%, σαράντα χρόνια αργότερα 1918-22». (σελ. 213). Η παρατήρηση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία αν σημειώσει κανείς ότι το γεωργικό εισόδημα αντιπροσώπευε ποσοστό μικρότερο του 50% το 1888. (S. Mundle και K. Ohkawa) (1979).

59. K. Ohkawa και H. Rosovsky (1960), S. Mundle και K. Ohkawa (1979), G. Ranis (1953), T.C. Smith (1959).

60. S. Ishikawa (1967), σελ. 318-21.

της μελέτης των S. Mundle και Ohkawa⁶¹ δείχνουν ότι η εκροή πλεονάσματος ήταν πολύ μεγάλη σε σχέση με το μέγεθος του αγροτικού τομέα. «Η εκροή πλεονάσματος εμφανίζεται ιδιαίτερα μεγάλη όταν θεωρείται από την πλευρά της γεωργίας, επειδή εδώ έχουμε μία περίπτωση όπου ο σχετικά μικρότερος τομέας συνεισφέρει στην ανάπτυξη του μεγαλύτερου τομέα». Πρέπει να σημειωθεί φυσικά, ότι καθώς το επίπεδο ανάπτυξης ανέβαινε ο ρόλος του γεωργικού πλεονάσματος περιοριζόταν και το μεγαλύτερο μέρος της χρηματοδότησης της αναπτυξιακής προσπάθειας της βιομηχανίας προερχόταν από τον ίδιο το βιομηχανικό τομέα.

Η σημαντικότερη πλευρά, ωστόσο, της Ιαπωνικής περίπτωσης δεν είναι η επιτυχής απόσπαση γεωργικού πλεονάσματος, αλλά το γεγονός ότι αυτό έγινε δυνατό χωρίς την ανάγκη χρησιμοποίησης καταναγκαστικών μεσων και χωρίς προσφυγή σε βαθείς, και για τούτο δυσκολεφάρμοστες, θεσμικές αλλαγές. Ακόμα πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι η πολιτική αυτή δεν οδήγησε σε συμπίεση του αγροτικού εισοδήματος και χειροτέρευση των συνθηκών ζωής των εργαζόμενων⁶². Η απόσπαση πλεονάσματος αντισταθμίστηκε από την αύξηση της παραγωγικότητας της παραδοσιακής μικρής αγροτικής εκμετάλλευσης. Ο κύριος παράγοντας που οδήγησε σε ψηλούς ρυθμούς αύξησης της γεωργικής παραγωγής ήταν η μεταφορά τεχνολογίας από τις πιο αναπτυγμένες χώρες της Δ. Ευρώπης και τις ΗΠΑ. Η μεταφορά αυτή δεν ήταν παθητική ή μιμητική, αλλά δημιουργική προσαρμογή στις αναλογίες των εγχώριων συντελεστών παραγωγής και των εγχώριων αναγκών. Παράλληλα αναπτύχθηκε ανεξάρτητη έρευνα που κατέληξε σε μία πρώιμη εφαρμογή της επανάστασης σπόρων και λιπασμάτων (seed fertilizer) στη ιαπωνική γεωργία⁶³. Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ένα άλλο στοιχείο. Ανεξάρτητα από την ανάπτυξη της τεχνολογίας η αύξηση της γεωργικής παραγωγής επιβοηθήθηκε και από τις εκτεταμένες επενδύσεις κυρίως σε έργα υποδομής⁶⁴.

Σύγκριση των δύο περιπτώσεων, Ιαπωνίας και ΕΣΣΔ, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Παρ' όλο που κάποιος θα μπορούσε να συνάγει το συμπέρασμα, με μία πρώτη προσέγγιση, ότι οι διαφορές μεταξύ των δύο στρατηγικών είναι τεράστιες, βαθύτερη ανάλυση αποκαλύπτει πολλά κοινά ή παράλληλα σημεία. Οι διαφορές είναι περισσότερο αντανάκλαση των δυνατοτήτων που επέτρεπε το διάφορο πολιτικό σύστημα στους υπεύθυνους της χάραξης της οικονομικής πολιτικής και της ιδιαιτερότητας των προβλημάτων που έπρεπε να λυθούν⁶⁵. Οι διαφορές ωστόσο δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Το ενδιαφέρον μας συγκεντρώνεται σε κείνα τα σημεία των στρατηγικών που υποστηρίζουμε

61. S. Mundle και K. Ohkawa (1979).

62. B.F. Johnston and P. Kilby (1975).

63. V. Hayami (1960), E.L. Bacha (1980).

64. F.L. Bacha (1980), σελ. 264.

65. M. Dobb (1966), B.F. Johnsdon και P. Kilby (1975).

ότι αποτελούν, παρά τις φαινομενικές διαφορές, κοινά σημεία.

Τόσο η Ιαπωνία όσο και η ΕΣΣΔ ακολούθησαν μία πολιτική ισόρροπης ανάπτυξης, δηλαδή παράλληλης προώθησης τόσο της γεωργίας όσο και της βιομηχανίας. Η γενίκευση αυτή χρειάζεται κάποιες διευκρινήσεις. Για την περίπτωση της Ιαπωνίας δεν υπάρχουν διαφορετικές απόψεις. Το υπόδειγμα ανάπτυξής της χαρακτηρίζεται γενικά ως ισόροπη ανάπτυξη γεωργίας-βιομηχανίας. Οι διαφωνίες αναφέρονται στο χαρακτήρα της πολιτικής εκβιομηχάνισης στην ΕΣΣΔ. Μερικοί υποστηρίζουν ότι η πολιτική εκβιομηχάνιση ήταν μη ισόροπη και άλλοι το αντίθετο⁶⁶.

Η πρώτη αντίληψη στηρίζεται βασικά στην έμφαση που δόθηκε στην ΕΣΣΔ στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και κυρίως της βαρειάς βιομηχανίας, δηλαδή της παραγωγής μέσων παραγωγής. Αυτό είναι αλήθεια όμως παράλληλα έγινε μεγάλη προσπάθεια για την εκμηχάνιση της γεωργίας. Όπως γράφει ο Dodd, μετά το 1935 η εκροή πλεονάσματος από τη γεωργία σταμάτησε και άρχισε η αντίστροφη ροή από βιομηχανία προς τη γεωργία. Εδώ είναι φανερό ότι ο όρος ισόροπη ανάπτυξη δεν έχει την έννοια της ταυτόχρονης παράλληλης κίνησης αλλά της ταυτόχρονης ανάπτυξης στα πλαίσια ενός μακροχρόνιου προγράμματος ανάπτυξης.

Το δεύτερο σημαντικό κοινό στοιχείο είναι ότι τόσο η ΕΣΣΔ όσο και η Ιαπωνία στηρίχτηκαν στις δικές τους δυνάμεις. Η διεύθυνση της εκβιομηχάνισης ελεγχόταν από εγχώριες δυνάμεις: κράτος ή εγχώριες επιχειρήσεις. Ειδικά για την περίπτωση της Ιαπωνίας ο C. Geertz⁶⁷, στην μελέτη του για την ανάπτυξη της Ινδονησίας, γράφει ότι σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξη της Ιαπωνίας υπήρξε το γεγονός ότι η βιομηχανία κατεχόταν από Ιάπωνες. Το πόσο σπουδαίος παράγοντας είναι αυτός φαίνεται από το παράδειγμα της Ιάβας με την οποία συγκρίνει την Ιαπωνία. Στην Ιάβα όπου η γεωργική παραγωγή και κατ' επέκταση το γεωργικό πλεόνασμα αυξήθηκαν σημαντικά, αλλά η οικονομία της βρισκόταν κάτω από τον αποικιοκρατικό έλεγχο του ξένου κεφαλαίου, εκβιομηχάνιση και ανάπτυξη δεν πραγματοποιήθηκε. Ο Geertz γράφει ότι «η πραγματική τραγωδία της αποικιοκρατικής ιστορίας στην Ιάβα μετά το 1830 δεν είναι το γεγονός ότι οι χωρικοί υπόφεραν... Αλλού υπόφεραν ακόμη χειρότερα... Η τραγωδία είναι που υπόφεραν για το τίποτε»⁶⁸.

Το τρίτο κοινό σημείο αναφέρεται στον ευεργετικό ρόλο του κράτους στην εκβιομηχάνιση. Πάλι δεν χρειάζεται να γίνει ιδιαίτερη μνεία για την ΕΣΣΔ όπου το κράτος είχε την όλη ευθύνη της ανάπτυξης. Το ενδιαφέρον συγκεντρώνεται στην περίπτωση της Ιαπωνίας. Η Ιαπωνία αναπτύχθηκε στα πλαίσια του συστήματος της αγοράς. Αλλά ο ρόλος του κράτους ήταν ποικιλόμορφος. Για την Ιαπωνική πολιτική δεν υπάρχουν οικονομικές περιοχές

66. M. Dobb (1966),

67. C. Geertz (1963).

68. C. Geertz (1963), σελ. 141-143

απογορευμένες στην κρατική πρωτοβουλία και δράση. Όπου διαπιστωνόταν ότι ο μηχανισμός της αγοράς αδυνατούσε να δώσει ικανοποιητικές λύσεις, αναλάμβανε το ίδιο το κράτος επιχειρηματική δράση. Έτσι, πολλές από τις Ιαπωνικές επιχειρήσεις άρχισαν τη ζωή τους ως Δημόσιες Επιχειρήσεις, οι οποίες αφού πέρασαν το «νηπιακό» τους στάδιο ανάπτυξης και έγιναν κερδοφόρες μεταβιβάστηκαν στους ιδιώτες.

Παραβλέποντας το ερώτημα γιά το ποιά πολιτική ήταν πιο αποτελεσματική και επίσης ξεχνώντας το κόστος, θα μπορούσε να υποστηριχτεί η άποψη ότι οι περιπτώσεις που αναλύσαμε παραπάνω είναι επιτυχίες. Και οι δύο χώρες κατόρθωσαν να αποκτήσουν οικονομίες ικανές να αυτοαναπτύσσονται και πέτυχαν μέσα σε μικρό σχετικά χρονικό διάστημα να ανεβάσουν το επίπεδο ευημερίας όλου του πληθυσμού. Έτσι ο χωρικός σ' αυτές τις χώρες δεν υπόφερε γιά το τίποτε όπως δυστυχώς συνέβει όχι μόνο στην περίπτωση της Ιάβα που αναφέραμε παραπάνω, αλλά σε όλες τις σημερινές υπανάπτυκτες χώρες. Το κοινό σημείο των τελευταίων δεν είναι ότι δεν έγινε απόσπαση πλεονάσματος από τη γεωργία, αλλά ότι το τελευταίο δεν αποτέλεσε (η δεν χρησιμοποιήθηκε) κινητήριο δύναμη γιά εκβιομηχάνιση και ανάπτυξη.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bacha, E.L. (1980), «Industrialisation and Agricultural Development» in J. Cody et al, «Policies for Industrial Progress in Developing Countries», Oxford Univ. Press, London.
- Baran, P.A. (1957), «The Political Economy of Growth», Montly Review, London,
- Barker Randolph (1978), «Barriers to Efficient Capital Investment in Agriculture» in. Shults T (ed) «Distortions of Agricultural Incentives», Indiana Univ. Press.
- Bates, R.H. and Rogerson W. P. (1980), «Agriculture in Development: A Coalitional Analysis», Public Choise.
- Berry, R.A. and Soligo S.R. (1968), «Rural-Urban Migration, Agricultural Output and Supply Price of Labour in a Labour Surplus Economy», Uxford Univ. Press.
- Bird, M.R. (1974), «Taxing Agricultural Land in Developing Countries», Harvard Univ. Press.
- Brown, G.T. (1978), «Agricultural Pricing Policies in Developing Countries», in Shults T (ed) «Distortion of Agricultural Incentives» Indiana Univ. Press.
- Cambridge Comference Report for Developuent (1971), in Robinson R. «Industrialization in Developing Countries» Cambridge Univ. Press, Overseas Studies.
- Carr, E.H. (1958), «Socialism in one Country. 1924-1926», MacMillan, London
- Chelliah, R.J. (1967), «Taxation and Economic Surplus», in R.M. Bird and D.

- Oldman (ed) «Readings in Taxation in Developing Countries» John Hopkins Univ. Press, Baltimore.
- Colman, D. and Nixson, F. (1978), «Economics of Change in Less Developed Countries» Phillip Allan Publishers, Oxford.
- Dobb, M. (1966), «Soviet Economic Development, since 1917», Rontledge and Kegan Paul.
- Ehlich, A. (1950), «Preobranzhensky and the Economics of Soviet Industrialization» Quarterly Journal of Economics.
- Ehrlich, A (1960), «The Soviet Industrialization Debate 1924-1928», Harvard Univ. Press, Cambridge Mass.
- Ellman, M. (1975), «Did the Agricultural Surplus Provide the Resources for the Increase in Investment in the USSR during the First Five Year Plan;», Economic Journal.
- Ellman, M. (1978), «On a Mistake of Preodrazhensky and Stalin», Journal of Developing Studies.
- Fei, J.C.H. and Ranis, G. (1964), «Development of Labour Surplus Economy: Theory and Policy», R.C. Irwin, Homawood.
- Flanders, M.J. (1969), «Agriculture versus Industry in Development Policy: The Planners Dilemma Re-examined», Journal of Development Studies.
- Fox, R.N. (1978), «Comment» in Shults, T. (ed) «Distortions of Agricultural Incentives» Indiana Univ. Press.
- Geertz, C. (1963), «Agriculture Involution. The Process of Economic Change in Indonesia» Berkeley.
- Good, R. (1964), «The Individual Income Tax», The Brooking Institute.
- Gorden, N.M. (1980), «Trade Policies» in Gody J at all «Policies for Industrial Progress in Developing Countries», Oxford Univ. Press.
- Hayami, V. (1960), «Demand for Fertilizer in the Course of Japanese Agricultural Development», Journal of Farm Economics.
- Ishikawa, S. (1967), «Economic Development in Asian Perspective». Kinokuniya Bookstore, Tokyo.
- Johnson, G.D. (1978). «International Prices, and Trade in Reducing the Distortions in Incentives» in Schults, T. «Distortions Agricultural Incentives», Indiana Univ. Press.
- Johnston, B.F. and Kilby, P. (1975), «Agriculture and Structural Trasformation: Economic Strategies in Late Developing Countries», Oxford Univ. Press, London.
- Jorgenson, D.W. (1961), «The Development of a Dual Economy» Economic Journal.
- Kuznets, S. (1955), «Economic Growth and Income Inequality», American Economic Review.
- Kelly, A.C. Williamson, G.G. Cheetham, R.J. (1972), «Dualistic Economic Development. Theory and History», Univ. of Chicago Press.

- Kuznets, S. (1959), «Six Lectures on Economic Growth», The Free Press, New York.
- Kuznets, S. (1961), «Economic Growth and the Contribution of Agriculture: Notes on Measurement» *International Journal of Agrarian Affairs*, αναδημοσιευμένο στο C.K. Eicher and L.W. Witt (1964) «Agriculture in Economic Development».
- Lee, T.H. (1971), *Intersectoral Capital Flows in the Economic Development of Taiwan 1895-1960*, Cornell Univ. Press, Ithaca.
- Lewis, W.A. (1954), *Economic Development with Unlimited Supplies of Labour* Manchester School, αναδημοσιευμένο στο «The Economics of Underdevelopment» by A.N Agrawala and S.P. Singh (ed), Oxford Univ. Press, 1970.
- Lewis, W.A. (1955), «Theory of Economic Growth» Allen and Unwin, London.
- Lewis, W.A. (1976), «Development and Distribution» ed Gairncross and Pauri,
- Lin, N.L. (1973), «Economic Interactions in Taiwan. A study of Sectoral Flows and Linkages» Phd Dissertation, Stanford Univ.
- Lloyd, P.J. (1970), «The Role of Agricultural Surpluses in Economic Development», *The Developing Economies*.
- Mandle, T.E. (1981), «The Politics, of Self-Reliant Development», *Monthly Review*.
- Millar, J.R. (1970), «Soviet Rapid Development and Agricultural Surplus Hypothesis», *Economic Journal*.
- Millar, J.R. (1974), «Mass Collectivisation and the Contribution of Agriculture to the First Five Year Plan: A Review Article», *Slavic Review*.
- Mundle, S. and Ohkawa, K. (1979), «Agricultural Surplus Flow in Japan» *The Developing Economies*,
- Myint, H. (1975), «Agriculture and Economic Development in the open Economy», in Lloyd, G.R. (ed) «Agriculture in Development Theory», Yale Univ. Press.
- Myrdal, G. (1968), «Asian Drama», Penquin.
- Myrdal, G. (1971), «The Challenge of World Poverty» Penquin.
- Nickolls, W.H. (1963), «An Agricultural Surplus as a Factor in Economic Development», *The Journal of Political Economy*.
- Nurkse, R. (1952), «Some International Aspects of the Problem of Economic Development». *American Economic Review*.
- Nurkse, R. (1953), «Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries», Oxford Univ. Press, London.
- Nutter, G.N. (1962), «The Growth of Industrial Production in the Soviet Union», Princeton.
- Ohkawa, K., Shimizu, Y., Takamatsu, N., (1978) «Agricultural Surplus in an Overall Performance of Saving and Investment» in Ohkawa, K., Hayami, Y. «Papers and Proceedings, of the Conference on Japan's Historical

- Development Experience and the Contemporary Development Countries: Issues for Comparative Analysis», International Development Center of Japan, Tokyo.
- Ohkawa, K. and Rovonsky, H. (1960), «The Role of Agriculture in Modern Japanese Economic Development», Economic Development and Cultural Change.
- Preobrazhensky, E. (1965), «The New Economics» Oxford Univ. Press.
- Ranis, G. (1959), «The Financing of Japanese Economic Development», Economic History Review.
- Reynolds, L.G. (ed) (1975), «Agriculture in Developing Theory» Yale Univ. Press, London.
- Rhodes, R.I. (1970), «Imperialism and Underdevelopment», Monthly Review.
- Robinson, J. and Eatwell, I. (1973), «An Introduction to Modern Economics» Mc Graw Hill London.
- Smith A. (1976), «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Clarendon Press, Oxford.
- Smith, T.C. (1959), «Agrarian Origin of Modern Japan», Stanford.
- Steuart, J. (1966), «An Inquiry into the Principles of Political Economy», Oliver and Doyd, London.
- Sutcliffe, R.D. (1971), «Industry and Underdevelopment» Addison-Wesley Publishing Company.
- Subrata Ghatak, (1978), «Development Economics» Longam Group Ltd.
- Todaro, M.P. (1968), «An analysis of Industrialisation, Employment and Unemployment in Less Developed Countries», Yale Economic Essays.
- Willet J.W. (1978), «Comment» in T. Shults (ed) «Distortions of Agricultural Incentives», Indiana Univ. Press.
- Yotopoulos, P.A. Nugent, (1976), «Economics of Development, Empirical. Investigations», Harper and Row Publishers.